

fites

núm 20 - any 2020

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

G CONSELLERIA
O PRESIDÈNCIA,
I CULTURA I
B IGUALTAT
/

SUMARI

Editorial	2
Per Memòria	
Cent cinquanta anys del naixement d'Artur Pérez-Cabrero i Tur JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ	3
Centenari del naixement de Miquel Tarradell Mateu JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ	4
Centenario del nacimiento de Eduardo Posadas López ANA MEZQUIDA ORTI	5
La primera carta náutica de Ibiza y Formentera JOSÉ M ^a PRATS MARÍ	7
El pleito entre Vives y Escudero y el Estado por las excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa) JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ	17
Notes Breus	
Dos nuevas inscripciones funerarias de Ebusus RICARDO BELIZÓN ARAGÓN, JOSEP TORRES COSTA	32
<i>In articulo mortis</i> : religiositat popular a l'Eivissa tardomedieval i renaixentista a través de les indulgències i altres documents trobat a la cripta de Sant Salvador JOSEP HUGUET TORRES	37
Notes Bibliogràfiques	45
Una ullada a internet FERRAN NOGUÉS	49
Informació del MAEF: Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 2019 MARIA BOFILL MARTÍNEZ	54
Informació de l'AAMAEF: Memòria de les activitats de l'AAMAEF 2019 HELENA JIMÉNEZ BARRERO	65
L'AAMAEF viatgera. Viatge a Xipre PERE VILÀS GIL	69

FITES núm. 20 • any 2020

EDITA:	Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera Via Romana, 31 - 07800 Eivissa. Tel. 971 17 60 90 - Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net
DIRECTORA:	Helena Jiménez Barrero
SECRETÀRIA DE REDACCIÓ:	Ana Colomar Marí
CONSELL DE REDACCIÓ:	Jordi H. Fernández Gómez, Pere Vilàs Gil, Sergi Moreno Torres, Benjamí Costa Ribas, Ana Mezquida Orti
MAQUETACIÓ:	Editorial MIC • www.editorialmic.com
ISSN:	2255-3584
DIPOÏT LEGAL:	I-284-2000 PREU: 6 €

EDITORIAL

Va haver-hi un dia del passat mes de març en què tot va aturar-se, ho va fer per a tots en general, però als museus en particular ens va enxampar amb el peu canviat. Van ser setmanes i mesos frenètics en els quals el sentit de la nostra pròpia essència es va veure sacsejat fins al més profund, què podíem esperar d'un museu sense visitants? Quina era la nostra funció si no podíem celebrar activitats, conferències, esdeveniments, tallers o simplement compartir coneixements? Què fèiem si els col·legis, els instituts i les famílies es trobaven amb les portes tancades? Aquesta situació ens asfixiava, perquè el contacte directe amb el públic, és ja una part molt viva del teixit que ens vertebra com a institució, igual d'important per a nosaltres que el vessant de conservació i recerca del patrimoni de les illes.

La Covid-19 ens ha enfrontat amb el nostre propi reflex, amb les nostres virtuts i els nostres defectes. Ens ha enfrontat amb una situació on només calia adaptar-se i replantejar-se totes aquelles estratègies de canvi per trobar solucions noves a una situació desconeguda que ens obligava a tornar a imaginar que era allò que ens oferiria el futur, o més aviat, quina visió de nosaltres mateixos volíem oferir en aquest futur incert que se'ns veïnava?

Lluny d'aconseguir albirar el que ocorreria després, en un estiu estrany en el qual res ens quedava per fer més que adaptar-nos als nous temps (distància social, control de l'aforament, màscares, hidrogels i reorganització dels espais visitables), la nostra principal preocupació era precisament aquest teixit social i emocional que, a poc a poc, s'ha anat construint al nostre voltant, aquests nens que repeteixen una vegada i una altra activitats demanant novetats, tots els amics que acudeixen a les activitats que s'organitzen des de la institució, ja sigui una conferència, una visita guiada o la projecció d'una pel·lícula històrica. Va ser una autèntica maçada descobrir i sofrir en les nostres carns el forrellat físic que ens aïllava i amenaçava amb ofegar-nos. Desafortunadament no érem els únics, aquesta pandèmia ha colpejat a institucions culturals, cinemes, teatres, sales d'exposició... amb una cruessa desmesurada. Molts van haver de tancar al març i encara està per veure

si aconseguen obrir i sobretot a quin preu. Això inclou institucions, associacions, empreses vinculades al món de l'arqueologia i la cultura, autònoms... Centenars de milers de famílies que s'enfronten a un futur poc encoratjador.

Com molts d'ells, nosaltres també vam haver d'adaptar-nos a la nova realitat. Reinventar-nos. Reconstruir-nos. Trobar noves maneres d'arribar a tots vosaltres. Després del desconcert inicial abraçem amb intensitat el món digital, aquesta finestra que s'obre quan et tanquen totes les portes. Potser no havia d'haver estat la Covid 19 la que ens obligués a posar en pràctiques aquestes "noves" (almenys per a nosaltres) estratègies. Preferim pensar que només ha accelerat un procés que ja s'havia iniciat reforçant les nostres xarxes socials i la nostra presència digital. Fa temps que érem conscients dels nous reptes que se'ns plantejaven, en un món globalitzat i virtual, i fèiem els nostres primers passos planificant un nou museu, o més aviat un museu diferent, més proper i accessible. Aquesta situació no ha fet més que posar-nos davant del mirall global que representen avui dia les xarxes, amb les seves virtuts i defectes. I estem molt satisfets amb el canvi, en part perquè comencem a veure els beneficis a llarg termini i més enllà del que durí la pandèmia. L'oferta de continguts digitals present en les nostres xarxes ha augmentat i s'ha diversificat, i pretenem que no es quedi només en una arrencada deguda a la situació actual, sinó en una nova manera de connectar amb els nostres socis, amics i visitants.

PER MEMÒRIA

CENT CINQUANTA ANYS DEL NAIXEMENT D'ARTUR PÉREZ-CABRERO I TUR

Aquest any de 2020, es compleixen 150 anys del naixement d'Artur Pérez-Cabrero i Tur, però no desglossarem la seva vida atès que en el número 16 de *Fites* ja vàrem exposar la seva biografia amb motiu del centenari de la seva defunció. També voldríem referir-nos a l'article que recentment hem publicat: *Don Arturo Pérez-Cabrero y Tur y la Arqueología en Ibiza a l'Archivo de Prehistoria Levantina*, Vol. XXXII, València, 2018, pp. 307-344. En aquest s'analitzen les seves activitats arqueològiques i el paper que va tenir en la creació de la Societat Arqueològica Ebusitana (SAE) i del Museu de l'Associació que, amb la seva donació a l'Estat el 1907, serà el germen del Museu Arqueològic d'Eivissa, així com la defensa que, en tot moment, va fer del museu com a President de la Junta de Protecció d'aquesta institució.

Volem aprofitar aquest aniversari per ampliar la biografia d'aquest personatge i la dels seus descendents, gràcies a la fortuna de poder contactar amb la senyora Carmen Terrones, vídua del seu nét, i amb la seva filla, amb les quals vàrem mantenir, l'estiu de 2019 una agradable trobada i en vàrem obsequiar amb una inèdita fotografia del nostre biografiat que, amb la seva autorització, volem donar a conèixer.

Com ja exposàrem, a l'article de *Fites*, A. Pérez-Cabrero estava casat amb la senyora Dolores Adrover i Colom, amb la qual va tenir quatre fills: Carlota, Fany, Emilio i Lolita, els quals després de la seva defunció, es traslladaren a viure a Barcelona. La filla major, la senyora Carlota Pérez-Cabrero Adrover, es va casar amb el metge i psiquiatre d'origen mallorquí, Don Gabriel Capó Batlle el qual durant la Guerra Civil va formar part del Comitè

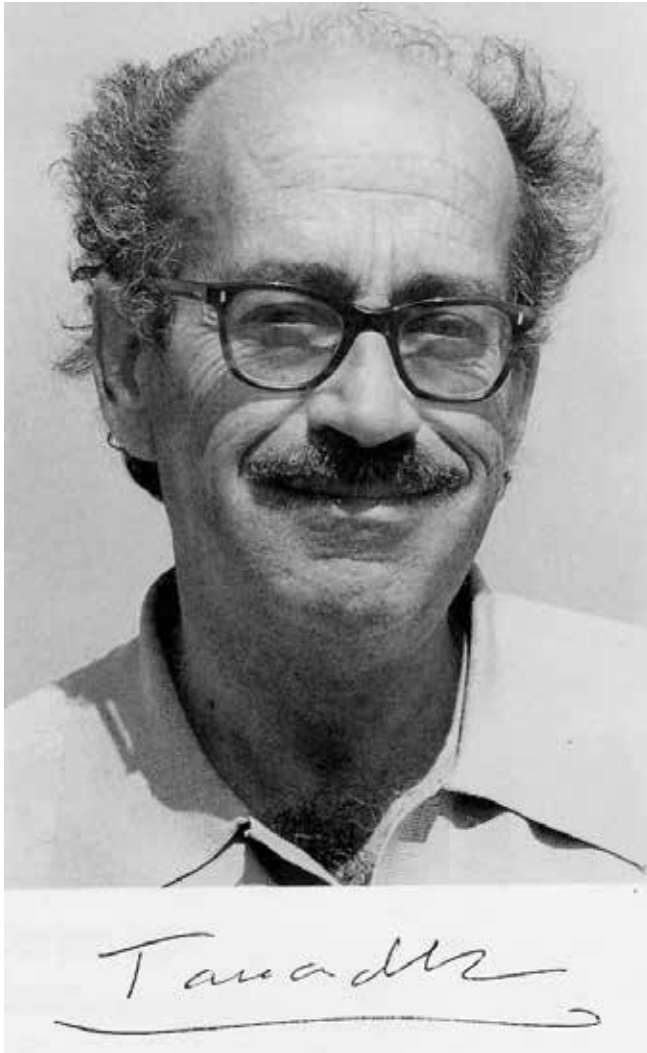

Arturo Pérez-Cabrero

Sanitari de les Milícies Antifeixistes, militant al PSUC. Per aquesta circumstància es va exiliar a Mèxic el 1939, on va continuar exercint la medicina com a psiquiatre a Guadalajara, morint l'any 1953.

Del matrimoni entre Carlota Pérez-Cabrero i Gabriel Capó, va néixer Don Josep Capó i Pérez-Cabrero, que va ser cap administratiu de l'empresa Sorisa i que va morir el 4 d'abril de 2012. Josep Capó es va casar amb la senyora Carmen Terrones Pumarola i fruit d'aquesta unió va néixer la senyora Marta Capó Terrones, casada amb Don David Tudela i Giner, els quals varen tenir dos fills, Marc i Gerard Tudela Capó, rebesnèts d'Artur Pérez-Cabrero i Tur.

CENTENARI DEL NAIXEMENT DE MIQUEL TARRADELL MATEU

Miquel Tarradell-i-Mateu-Miquel

Va néixer a Barcelona el 1920, on també va morir el 1995. Es llicencià en Filosofia y Lletres, secció d'història, amb premi extraordinari el 1944. Va ser deixeble de Lluís Pericot García i de Martín Almagro Basch. Es va doctorar el 1949 a la Universitat de Madrid, amb la tesi *La cultura de El Argar*, també amb premi extraordinari. Va fer diverses intervencions arqueològiques, primer a Catalunya, als dòlmens de l'Alt Empordà, així com al sector romà d'Empúries, i posteriorment va treballar als jaciments de l'edat del bronze a Monachil i Montefrío (Granada). El 1948

va ser nomenat director del Servei d'Excavacions del Protectorat Espanyol del Marroc i responsable del Museu de Tetuan, zona on treballà en diversos jaciments prehistòrics i punicoromans, com els de les ciutats de Lixus i Tamuda. El 1950 li va ser concedida una beca d'ampliació d'estudis a l'Institute of Fine Arts de la Universitat de Nova York i a l'Institut de Paleontologie Humaine de París i coincidí en aquesta ciutat amb Pere Bosch i Gimpera, que tenia un alt càrrec a la Unesco. Durant la seua estada al Marroc, el 1952, es va casar amb Matilde Font Sariols, antiga companya d'universitat, que es va convertir fins a la seua mort, el 1975, en una estreta col·laboradora dels seus treballs d'investigació.

El 1953 va organitzar el I Congreso Arqueológico del Marruecos Español amb una destacada participació que quedà reflectida a les actes publicades l'any següent. També a Tetuan va ser un dels fundadors de la revista *Tamuda*, que tenia com a propòsit ser una publicació d'investigació periòdica al Marroc espanyol. El 1956 guanyà per oposició la càtedra d'arqueologia, epigrafia i numismàtica de la Universitat de València, on va realitzar una intensa activitat en els quinze anys que va residir al País Valencià i formà un important equip d'investigació compost, entre altres, per Gabriela Martín, Enric Llobregat, Carmen Aranegui, Gerardo Pereira o Milagos Gil Mascarell, que posteriorment es convertiren en professors universitaris i directors de museus. Va fer abundants excavacions a tot el territori valencià com a la cova del Montgó, la cova d'en Pardo, el poblat del Mas de Miró, el tossal de la Cala de Benidorm, el tossal de Manises d'Alacant o el puig i la serreta d'Alcoi. Fundà la revista *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, publicació que continua el 2014 amb el sobrenom de *Saguntum*, i en la qual es reproduïren molts dels resultats de les investigacions realitzades. Va publicar diversos treballs relacionats amb els seus estudis al nord d'Àfrica, com *Lixus* (1959), *Marruecos púnico* (1960), *Manual de prehistoria africana* (1960); en col·laboració amb Lluís Pericot i amb Michel Ponsich, *Garum et industries antiquas de salaison* (1965). D'aquella època són també diverses obres de síntesi sobre prehistòria i arqueologia dels Països Catalans, com *Les arrels de Catalunya* (1962), *La fundació de la ciutat de València* (1962), *El País Valenciano del neolítico a la iberización* (1963), o la part de prehistò-

ria i antiguitat inclosa a *Història dels catalans* (1963) i *Història del País Valencià* (1965). Va col·laborar amb la W.L. Bryant Foundation a l'illa de Mallorca en les excavacions que eren programades anualment a l'estiu a la ciutat romana de Pollentia (Alcúdia), amb la col·laboració dels també professors Antoni Arribas Palau i Daniel E. Woods. Tarradell dirigí també les excavacions de les necròpolis talaiòtiques de Son Real i de l'illa des Porros, prop de Can Picafort. Fruit dels treballs a Mallorca va publicar en col·laboració amb A. Arribas i D. E. Woods, *Pollentia I i II* (1977 i 1978), i en col·laboració amb A. Arribas i Guillem Rosselló el primer volum d'una *Historia de Alcudia* (1978). El 1970 es va traslladar a la Universitat de Barcelona, on va ocupar la mateixa càtedra, dedicant-se els primers anys a l'estudi de l'Eivissa púnica atès el seu interès per aquesta cultura, juntament amb la seua esposa Matilde Font i un equip format per Mercè Roca, la seua filla Núria Tarradell i Jordi H. Fernández. Sobre Eivissa va publicar *Ibiza púnica: algunos problemas actuales* (1974), *Sobre la fecha inicial de la ceca de Ibiza* (1973-1974), el llibre *Terracotas púnicas de Ibiza* (1974), *El descubrimient arqueològic de l'Eivissa púnica* (1975) i *Materiales púnicos de Ibiza en el Museo de Lluc* (1976), conjuntament amb Matilde Font. Els resultats dels treballs d'investigació realitzats al Museu d'Eivissa varen ser la base del llibre *Eivissa Púnica* (1975). Aquest llibre, escrit amb Matilde Font, que morí quan s'estava imprimint, va representar el balanç dels coneixements i el punt de partida dels estudis de l'Eivissa púnica. La desaparició de la seua esposa i col·

laboradora va resultar un colp molt dur en la vida de Tarradell, que va deixar sense editar, a pesar que estava pràcticament redactat, el treball *Necrópolis rurales púnicas en Ibiza* (2000), que va ser publicat de manera pòstuma al núm. 45 de la col·lecció "Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera". L'any 1979 va fundar i dirigir la revista en llengua catalana *Fonaments*, centrada en la prehistòria i el món antic. Fins a la seua jubilació el 1988 Tarradell es va dedicar a la seua càtedra i impartí classes, sobretot, d'arqueologia romana i epigrafia, i publicà entre d'altres treballs *Les ciutats romanes als Països Catalans* (1978) i el volum primer d'una *Historia de España* (1980), en col·laboració amb M. Tuñón de Lara i J. Mangas. És autor d'una gran quantitat d'articles que han tractat molts de temes que abasten des del neolític al món feniciopúnic, fins a l'estudi del món ibèric i el món romà. Pocs mesos després de la seua jubilació va ser nomenat professor emèrit fins a la seua mort. Tarradell va ser membre de diverses institucions: corresponent de la Real Academia de la Historia, de Madrid (1951), membre ordinari de l'Institut Arqueològic Alemany de Berlín (1958), de l'Institut Italià de Prehistòria i Protohistòria de Florència (1958), de l'Acadèmia Etrusca de Cortona a Itàlia (1963), de l'Institut d'Estudis Catalans (1971) i de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1978). Entre d'altres distincions va rebre la condecoració de comanador de l'Ordre Marroquí de la Mehdauia (1954), el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1977) y la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya (1988).

CENTENARIO DEL NACIMIENTO DE EDUARDO POSADAS LÓPEZ

El pasado 22 de junio se cumplieron cien años del nacimiento de Eduardo Posadas López, que nació en Motril (Granada) el 4 de junio de 1938. A punto de cumplir los dieciocho años de edad ingresó en la carrera militar como soldado de Milicias. Tras la guerra Civil fue destinado a Valencia como Teniente. En 1955, en Valencia, donde había prestado servicio como Te-

niente de Artillería, asciende a Capitán y es destinado, el 23 de noviembre, a la Agrupación de Artillería de Costa de Ibiza. Un año después se casa con Carmen Olagüe Ballester, estableciendo su residencia definitiva en la isla de Ibiza hasta su muerte, producida el 19 de noviembre de 2001 en Motril, su ciudad natal.

En Ibiza ejerció como Jefe de la Unidad de Servicios de Talleres y Municionamiento y como Director de la Escuela de formación Profesional del Ejército. Su último cargo fue el de Jefe del Grupo de Artillería de Campaña.

Además de su vocación militar, su otra gran pasión fue la investigación histórica a la que dedicó gran parte de su tiempo. Gran conocedor del mundo militar y de las construcciones de carácter defensivo, centró su

investigación en la arquitectura militar defensiva de Eivissa y Formentera, siendo sus trabajos un punto de referencia para aquellos que quieran aproximarse a este mundo. Como experto en los aspectos técnicos relacionados con estas construcciones, sugirió múltiples propuestas para la conservación de este patrimonio.

Su obra se sustenta por un lado en el trabajo de campo continuado y en la investigación directa a partir de la información obtenida en los diferentes archivos estatales, como el Archivo General de Simancas, el servicio Histórico Militar, o el Servicio Geográfico del Ejército, además de archivos locales en Ibiza, Barcelona, Granada, Sevilla, etc.

Fue un gran divulgador del conocimiento del patrimonio militar de las islas, siempre con la voluntad de estimular el conocimiento de este patrimonio y su conservación. Su labor investigadora y didáctica fue reconocida con la nominación de *Importante Diario de Ibiza 1993*. Su obra fue definitiva para el informe técnico que fue enviado a la Unesco para la declaración de Ibiza como Patrimonio de la Humanidad.

Entre sus más de 600 publicaciones de temática histórica, algunas relacionadas con la historia militar y los sistemas defensivos de las Pitiusas y Motril, podemos destacar las siguientes publicaciones: *Torres de defensa* (1985), *Torres y Piratas en las Islas Pitiusas* (1987), *Las murallas de Ibiza* (1988), *Guía de las murallas* (1992), *Arquitectura defensiva en Formentera* (1996), *La frontera marítima de Granada* (1996), *Breve historia y Guía de las murallas de Ibiza* (1999). También fue asiduo colaborador del Diario de Ibiza donde publicó diversos artículos, así como en la revista Voz de Ibiza o en revistas de ámbito nacional como Castillos de España, Honderos, Cuadernos de historia Militar, etc.

La arqueología fue otro de sus intereses. Realizó excavaciones en la zona militar de la necrópolis del Puig des Molins, limpiando y habilitando diversos hipogeos, así como en los terrenos militares de Blanca Dona, donde en 1973 descubre una pequeña necrópolis de los siglos VI-VII d.C. Los hallazgos producidos en esta necrópolis supusieron el inicio de su colección de materiales arqueológicos, colección que

Inauguración de la exposición Eduardo Posadas, descubridor de historias.

va ir completando a lo largo de su vida con compras y regalos.

Poco antes de su fallecimiento, el 19 de noviembre de 2001, Eduardo Posadas manifestó su intención de donar su colección arqueológica al Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera, desgraciadamente falleció antes de poder hacer dicha donación, que llevaron a cabo, cumpliendo su voluntad testamentaria, su viuda Carmen Olagüe y su hermana Encarnación Posadas. Parte de la colección que se encontraba depositada en su casa de Ibiza, fue entregada al Museo el 17 de abril de 2002 por su viuda y el resto de la colección, fue entregada por su hermana el día 2 de septiembre de 2002.

La colección estaba formada por un total de 169 objetos de diversa naturaleza, cerámica, terracotas, objetos de bronce y hierro, un escarabeo, cuentas de collar, amuletos, ungüentarios de vidrio romano, bolas de cañón, además de un total de 150 monedas entre las que había ejemplares de época romana, de la Universidad de Ibiza y de época moderna.

En agradecimiento a su donación, el 10 de diciembre de 2014, el Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera inauguró una exposición con el título “Descubridor d’historias” que mostraba al público toda la colección.

Eduardo Posadas contaba además con un importante archivo fotográfico que fue donado por su viuda, Carmen Olagüe, al Arxiu Municipal d’Eivissa.

LA PRIMERA CARTA NÁUTICA DE IBIZA Y FORMENTERA

José Mª Prats Marí

RESUMEN: En acceder al tron, mediats del segle XVIII, el rei Carles III es va adonar de la necessitat de comptar amb una col·lecció degudament organitzada i sistematitzada de mapes i documents que descrivissin amb exactitud les costes del seu regne, per a que els vaixells poguessin navegar amb seguretat per les seves aigües. Aquesta necessitat va fer que el Rei encarregués al capità de navili Vicente Tofiño de San Miguel, llavors director de l'Acadèmia de Guàrdies Marines, que durà a terme l'aixecament d'un Atlas Marítim d'Espanya i del corresponent Rumb de les Costes d'Espanya.

Aquest article tracta sobre els treballs que el capità de navili Tofiño i el seu equip d'oficials, mig marins mig científics, van dur a terme a les illes d'Eivissa i Formentera en 1783 per a aixecar la primera carta nàutica pròpiament dita de les Pitiüses. Les fonts utilitzades són els Diaris d'Operacions manuscrits de Tofiño, de la fragata Santa María Magdalena i el bergantí Vivo, que es conserven en l'Arxiu Històric de la Caserna General de l'Armada a Madrid.

ABSTRACT: *Upon accessing the throne, in the mid-eighteenth century, King Carlos III realized the need for a properly organized and systematized collection of maps and documents that accurately described the coasts of his kingdom, so that ships could navigate with security for its waters. This necessity made the King entrust the Spanish Armada captain Vicente Tofiño de San Miguel, then director of the Naval School, who will carry out the survey of a Maritime Atlas of Spain and the corresponding description of the coasts of Spain.*

This article deals with the work that the captain Tofiño and his team of officers, half naval officers half scientific, carried out on the islands of Ibiza and Formentera in 1783 to raise the first nautical chart of the Pitiusas. The sources used are the Tofiño handwritten Operation Log, as well as those of the frigate Santa María Magdalena and the brig Vivo, which are kept in the Historical Archive of the Armada General Headquarters in Madrid.

Singladura del día 8 al domingo 9 de noviembre de 1783. Seguimos al mediodía, con todo aparejo, un rizo a las gavias y en demanda de la isla de Iviza, cuya parte noroeste y el islote Bedrá teníamos a la vista. El viento era galeno macetilla y el tiempo claro y hermoso...

Así comienza el alférez de fragata Julián Ortiz Canelas, oficial de derrota del bergantín *Vivo*, la descripción de llegada a Ibiza en el diario de navegación del barco. Le seguía a poca distancia la fragata de 38

cañones *Santa María Magdalena*. Ambos buques se dirigían a Ibiza para levantar la primera carta náutica moderna de las Pitiusas. La que serviría de base a la carta «7A», que todos los aficionados al mar de nuestras islas conocemos.

UN ATLAS NÁUTICO DE LAS COSTAS DE ESPAÑA

Al acceder al trono (finales de 1759) el rey Carlos III, que venía de Nápoles imbuido del espíritu de La Ilustración, se dio cuenta de la necesidad de contar

Retrato de Vicente Tofiño Sanmiguel, Jefe de escuadra de la Real Armada. Anónimo 1853

Carta Esférica de las islas de Ibiza y Formentera. Por el brigadier de la Real Armada Don Vicente Tofiño de San Miguel 1786

con una colección debidamente organizada y sistematizada de mapas y documentos que describieran con exactitud las costas de su reino; así como todo lo relativo a vientos, mareas, corrientes, arrecifes, arenales, bajos fondos y otros peligros, para que los buques pudieran navegar con seguridad por sus aguas. Hasta entonces, los mapas habían mostrado algunas imprecisiones y deficiencias. Y, en no pocos casos, prevalecía el arte ornamental y la belleza de los dibujos presentes en ellos, tales como rosas de los vientos, antes que su precisión y fidelidad a la geografía.

Se dio además la situación de que en la *Academia de Guardias Marinas* de Cádiz, desde su creación en 1717, se había hecho mucho énfasis en el estudio de las matemáticas, de la astronomía, de la geodesia y de la hidrografía; de suerte que a mediados del siglo XVIII la Real Armada contaba con excelentes cartó-

grafos. Lo que permitió en 1770, la creación en Cádiz del *Depósito Hidrográfico*, origen del actual *Instituto Hidrográfico de la Marina*¹, organismo responsable de la cartografía náutica en España.

Coincidió también que en las décadas de 1770 y 1780 se había avanzado mucho en el cálculo de la Longitud mediante el empleo del cronómetro marino; y que la Armada disponía de cronómetros marinos *Berthoud* de última generación y del mejor material para levantar cartas náuticas: precisos sextantes, péndulo y teodolito.

¹ El Instituto Hidrográfico de la Marina es el organismo oficial español en materias de hidrografía, oceanografía y cartografía náutica. Su objetivo es garantizar la seguridad en la navegación, obteniendo información sobre el perfil del litoral, los fondos marinos, vientos, mareas y corrientes. Se encuentra en la ciudad de Cádiz.

La gota que colmó el vaso fue que el Rey francés ordenó levantar el mapa de Francia. La suma de todas estas circunstancias facilitó que el Rey, a través de su Ministro de Marina, Antonio Valdés, encargara al capitán de navío Vicente Tofiño de San Miguel, entonces director de la *Academia de Guardias Marinas*, que llevara a cabo el levantamiento de un Atlas Marítimo de España y del correspondiente Derrotero.

Ejemplar de la primera edición del Atlas Marítimo que se conserva en el Real Observatorio de la Armada en San Fernando (Cádiz)

Esa fue la razón por la que la fragata *Santa María Magdalena* y el bergantín *Vivo*, arribaron a Ibiza el sábado día 8 de noviembre de 1783, llevando a bordo a un destacado equipo de oficiales de la Armada, medio marinos medio científicos, entre los que se encontraba José de Vargas Ponce, del que más tarde hablaremos.

LAS PRIMERAS CARTAS NÁUTICAS DE LAS ISLAS PITIUSAS

El primer mapa que se conoce en el que figuran las islas de Ibiza y Formentera Pitiusas se le atribuye al griego Ptolomeo (90-166 d.C.); que las nombra como *Pitthiuse insule due*. Más tarde, las islas aparecen en algunos «portulanos». Se trataba de cartas

trazadas exclusivamente para navegar saliendo de un determinado punto de partida, construidas sin tener en cuenta la latitud ni la longitud, sino con rumbos y distancias a partir del puerto base, sin ajustarse a proyección alguna. El más antiguo de los que se conservan es el portulano del cartógrafo mallorquín Gabriel Valseca de 1439, que se conserva en el Museo Marítimo de Barcelona.

Es cierto que a lo largo de los siglos se habían ido levantando mapas de las islas. Pero, a mediados del siglo XVIII, las islas no disponían de ninguna carta náutica, propiamente dicha, en la que los puntos notables de sus costas estuvieran perfectamente situados en latitud y longitud. Es decir, Ibiza y Formentera no tenían lo que se conocía por una carta esférica. Era necesario levantarla. Y eso era lo que iba a hacer el equipo de oficiales científicos de Vicente Tofiño.

Para asegurar la precisión y el éxito de la empresa, la idea era levantar la forma de la costa por triangulación. Es decir, descomponiendo la forma de la costa en una serie de triángulos dispuestos uno a continuación del otro; calculando la medida de sus lados y la posición exacta de sus vértices, a partir de un punto de referencia de posición perfectamente conocida sobre la esfera terrestre y de una base de medición sobre el terreno. Lo explicaremos con más detalle en los siguientes párrafos.

Modelo de la fragata Santa María Magdalena. Museo Naval de Ferrol

Detalle de la primera carta náutica de Ibiza y Formentera levantada por Tofiño. La foto es de un ejemplar que se conserva en Sant Miquel (Ibiza), propiedad de la familia de Juan Mari Riera

Ilustración de la base medida al norte del puerto de Ibiza y de la base obtenida a partir del observatorio de la isla Plana y de la bandera del baluarte de Santa Tecla, sobre un portulano de 1740

LA CARTA ESFÉRICA DE LAS ISLAS DE IUIZA Y FORMENTERA DE 1783 - 84

La llegada de la fragata y del bergantín debió de ser motivo de celebración en la Ibiza de 1783. Ambos buques fondearon en mitad del antepuerto, en el triángulo formado por el hotel Corso, el faro de Botafoc y la luz roja de «el Muro». La *Santa María Magdalena*, no era de las más grandes, tenía solo 41 metros de eslora y diez de manga; pero debió de llamar mucho la atención, porque arbolaba tres palos y montaba 38 cañones. Un barco enorme en comparación con los jabeques² que había en la isla por aquel entonces. Más de un comerciante debió de frotarse las manos, porque alguien debería suministrar víveres frescos a las dotaciones mientras permanecieran en Ibiza.

Lo primero que tuvo que hacer el equipo de Tofiño fue anclar la isla a la esfera terrestre, por latitud y longitud, por medio de un punto de referencia al que denominaron: «el observatorio». Los primeros días de su llegada hizo mal tiempo y no pudieron trabajar; pero por fin, el día 12 de noviembre se pudo desembarcar los instrumentos y montar el observatorio en el lado oeste de la *Isla Plana*. Después de muchas observaciones de satélites y estrellas, y de complicados cálculos

2 Los jabeques eran embarcaciones más comunes en las islas Baleares en aquella época, utilizadas tanto para la práctica del corso como para el transporte de mercancías entre las islas y la Península, así como en misiones de buque correo.

por distintos métodos astronómicos, consiguieron determinar que la latitud del observatorio era 38° 53' 16" N, y su Longitud 002° 30' 16" E de Cartagena.

Lo siguiente fue establecer una base de medición de distancias sobre el terreno. Para ello se sirvieron de una cadena de cien pies ingleses de longitud, que hizo las veces de cinta métrica, con la que se obtuvo una base medida de 1.200 pies ingleses sobre la playa norte de la bahía de Ibiza, en lo que hoy es la avenida Ocho de Agosto.

A continuación, desde los extremos de esa base de 1.200 pies, se fueron haciendo marcaciones al mástil de una bandera previamente colocada sobre las murallas de la ciudad, concretamente en el baluarte de Santa Tecla, junto a la Catedral.

La distancia entre el observatorio y la bandera, por cálculo trigonométrico, resultó ser de 4.184,9 pies ingleses. Distancia que sirvió de base para deducir geoméricamente las coordenadas por latitud y longitud del palo de bandera (coordenadas deducidas geoméricamente del baluarte de Santa Tecla latitud 38° 53' 02" N, longitud 002° 29' 19" al Este de Cartagena), y que también sirvió como base, para establecer una tercera base desde *Puig den Valls a isla Grosa*, frente al *Botafuego*,³ y a partir de

3 En los documentos de Tofiño aparece con el nombre de «Botafuego».

ellas definir varios triángulos tomando como vértices los puntos más remarcables de la costa sureste de la isla de Ibiza y del norte de la isla de Formentera; y, mediante esos triángulos, deducir geométricamente las coordenadas por latitud y longitud de dichos puntos. Así se calcularon las coordenadas de la torre de defensa de la *Sal Roxa*⁴, de la *Torre de las Portas*, torre de *Punta de la Gavina*, en Formentera y de todos los islotes de la bahía de Ibiza: *Dado Grande*, *Dado Chico*, *Islas Negras*, *Malvins*, *isla de las Ratas* y *Esponja*.

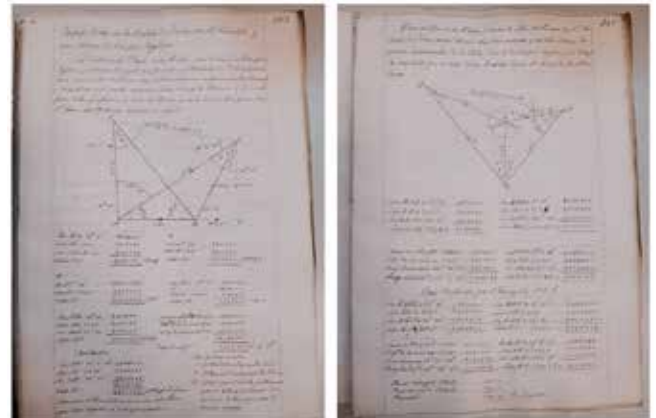
Esta operación topográfica, hecha con el mayor cuidado y con instrumentos de confianza, aun no satisfacía, y se deseaba otra cuya total independencia asegurase la exactitud de la obra. Para eso, un equipo de ocho observadores provisto de cronómetros y sextantes se desplazó a cada uno de esos puntos y por repetidas observaciones de la altura del sol sobre el horizonte, a las nueve de la mañana hora solar, a las tres de la tarde, y al medio día, al pasar el sol por el meridiano del lugar, se halló su situación por medio de cálculo astronómico; y tras efectuar la comparación de situaciones, se determinó que los errores eran mínimos y que se podían tomar los cálculos topográficos por buenos.

Con tales antecedentes, las distancias inferidas sirvieron de nuevas bases para nuevos triángulos que tomaron por vértices otros puntos notables en la costa sur y en la costa este de la isla: *Cabo Falcón*, *Cabo del Jueu*, *Punta del Yondal*, *Punta de Port Roche*, *Cabo Negrete*, *islote Bedrá*, *Cabo Martinet*, *Cabo Llebrell*, *islote de Tago Mago*⁵, etc., etc., lo que a su vez permitió obtener las posiciones de estos lugares por sus coordenadas de latitud y longitud sobre la esfera terrestre.

Por su interés histórico, transcribimos literalmente lo que reflejó Tofiño en su «Diario de operaciones», que se custodia en el Archivo Histórico del Cuartel General de la Armada, en Madrid. Incluimos también las fotografías de las correspondientes hojas.

4 Se transcriben en letra cursiva los toponímicos de la costa de Ibiza y Formentera tal y como aparecen en el *Diario de Operaciones* de Tofiño, así como en su *Derrotero de las Costas de España*.

5 En el *Derrotero* de Tofiño a veces aparece *Tago Mago* y otras veces aparece todo junto como *Tagomago*.

Cálculos para obtener la base de medición en el puerto de Ibiza y en el de San Antonio de Portmany. Fotografías de dos páginas del original del «Diario de Operaciones» del capitán de navío Tofiño.

Archivo Histórico del Cuartel General de la Armada. Madrid

«Se midió en la playa de la bahía una distancia de 1.200 pies ingleses, y se midieron los ángulos que formaban el baluarte de Santa Tecla (que es donde está el asta de bandera) y el observatorio (que se estableció en la Isla Plana), y dicha base desde ambos extremos, para deducir la distancia de los objetos dichos que forman la boca del puerto, y sirva esta base para otra segunda...

...La base medida en el puerto, capital de Yviza, y las marcaciones hechas en sus extremos, y desde otros puntos ya situados, resultó la situación respectiva de dos alturas de Yviza. Desde ellas se situaron las Torres de Espalmador, de la Gavina y Punta más al NE de Formentera e igualmente que el Bedrá e Isla de Tago Mago.»

Para levantar la costa oeste y norte de la isla de Ibiza, se estableció con la misma cadena una segunda base medida, de 2.072 pies ingleses de longitud, en la playa del *Puerto Magno* o de *San Antonio*; para después deducir por cálculo trigonométrico otra base mayor, y con ella situar los puntos remarcables de esa costa norte. Se definieron como extremos de esta base mayor, la *Torre de Robira*⁶ y la *Atalaya* de

6 Así figura el toponímico en el *Diario de Operaciones* y en el *Derrotero de las Costas de España* de Tofiño.

San José, (de cuyo cálculo se obtuvo una distancia de 23.027 pies ingleses); y a partir de ella se situaron por latitud y longitud todos los cabos y puntos notables de estas orillas: *Cabo y Pico de Nonó, Punta Grosa, la isla Conejera, islas Margaritas, Punta de Charra-ca, Punta Den Serra*⁷, *islo Bedrá*, y resto de puntos remarcables.

Para ligar entre si las operaciones de medición hechas en el norte y oeste de la isla con las anteriores en el sur y en el este, se emplearon como referencia los puntos comunes de ambas, tales como la *Atalaya de San Jose*, el *islo Bedrá* o el *islo Tago Mago*.

OPERACIONES EN FORMENTERA

En cuanto a la isla de Formentera, ya se ha dicho que desde la *isla Plana* y del baluarte de Santa Tecla se situaron las torres de vigilancia de *Espalmador*, de la *Sal Roxa*, de la *Gavina* y la *Punta de sa Creu*, punta meridional de la Mola. Así mismo, se fijó un punto de referencia en las cercanías de *Cala de Moros*⁸, en el extremo oriental de la ensenada o *Playa de medio día*, donde se observó la latitud de 38° 41' 35", que una vez comparada con la latitud del asta de bandera del baluarte de Santa Tecla, en el Castillo de Ibiza, y las marcaciones que se tomaron a varios puntos de la costa sur de Ibiza, como por ejemplo: los islotes *Bedrá* y *Tago Mago*, y el propio *Castillo de Iviza*, sirvieron para la situación respectiva de ambas islas.

Posteriormente, nuevas enfilaciones tomadas desde Formentera al *Bedrá* y a *Tago Mago*, sirvieron para recalcularse la posición de puntos muy significativos al sur de la isla de Ibiza, como *Cabo Falcón*, *Punta Jondal* o *Cabo Cala Llentrisca*. Sin embargo, y desconocemos la razón, la costa sur de la isla de Formentera no fue sujeta de determinación geométrica; solo se hicieron marcaciones a los extremos de la *Playa de medio día* con distancias estimadas desde *Cala de Moros*.

A continuación, por su interés como documento histórico, incluimos otra cita del «Diario de operaciones» de Tofiño, que hace referencia a los trabajos en Formentera.

7 A veces aparece *Punta Den Serra* y otras *Punta Denserra*, todo junto.

8 *Cala de Moros* de Formentera.

«Los extremos Oriental y Occidental de la Isla de Formentera están enfilados desde la mar con Tago Mago, y el punto superior del Bedrá, esto es cada uno con su correspondiente y son las enfilaciones que han dado la extensión de dicha isla en Longitud. La costa Sur de dicha isla no está sujeta a determinación geométrica, y solo hay dos marcaciones a los extremos de la Playa del medio día con distancias estimadas.»

EL EQUIPO DE TOFIÑO INCORPORA LA BATIMETRÍA DE LA COSTA

La verdadera novedad que Tofiño incorpora a la carta esférica de nuestras islas es la batimetría. Es decir, las líneas de sonda de la costa, que técnicamente reciben el nombre de «curvas isobáticas». Para ello, necesitó de un segundo equipo de marinos de su dotación, para que mientras el primer equipo se dedicaba a calcular la latitud y longitud de los puntos más remarcables para situarlos en la carta; el segundo equipo, con la ayuda de varios botes se dedicaba a sondear los fondos.

Para ello, colocaban dos teodolitos (medidores de ángulos), en los extremos de una base conocida, desde los cuales se marcaba al bote que iba a practicar la sonda; el cual siguiendo siempre líneas rectas, a rumbo fijo, a intervalos regulares de tiempo (normalmente de minuto en minuto) alzaba remos, izaba un gallardete para avisar del momento en que iba a botar el escandallo; y cuando lo arriaba, lo botaba; y luego al izarlo de nuevo a bordo, apuntaba las brazas⁹ y calidades del fondo; y mientras tanto era marcado desde tierra por los que estaban en los extremos de la base. Así una y otra vez, a lo largo de líneas paralelas hasta finalizar el trabajo.

De este modo se levantó la carta esférica de Ibiza y Formentera: bien situadas las islas por su latitud sobre el ecuador y longitud referida al meridiano del *Real Observatorio de San Fernando*, Cádiz; conocidas y desmenuzadas todas sus partes, averiguadas sus sondas, situados los bajos y concluido todo con casi absoluta perfección.

9 Una **braz**a es una unidad de medida, usada antiguamente para medir la profundidad del agua. Se llama braz a porque equivale a la longitud de un par de brazos extendidos. La braz a española equivale a 1,6718 metros, mientras que la braz a inglesa o *fathom* equivale a 1,8228 m.

EL DERROTERO DE LAS COSTAS DE ESPAÑA Y SU CORRESPONDIENTE DE ÁFRICA

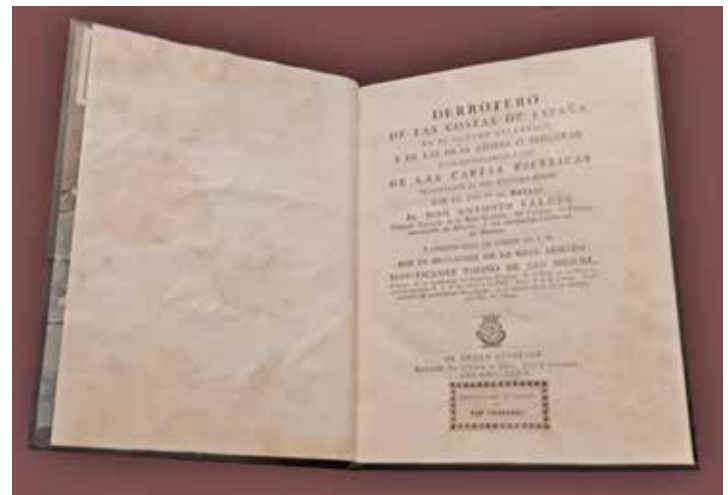
Pero el exquisito cuidado con que fue levantada la carta esférica, no dejaba completas las intenciones del rey Carlos III ni de su ministro de marina cuando ordenaron levantar el Atlas de cartas náuticas del Reino. Se quería, además, un libro con la descripción detallada de las costas de España: un «Derrotero de las costas de España», con la expresión de sus peligros, como evitarlos, como era la entrada en los puertos, con qué precauciones, y a que clases de buques se proporcionaban, como eran las calas y ríos de las costas, que fondeaderos había y cuáles eran las calidades del fondo, que vientos había que evitar, etc...

Así lo hicieron. Tofiño y su equipo de marinos científicos dibujaron vistas del perfil de nuestras islas desde la mar; consultaron a marineros, pescadores y gentes del campo; se las recorrieron a caballo, a pie y en bote; y, al final, redactaron un «Derrotero» de las costas de Ibiza y Formentera, con tanta exactitud y claridad que, todavía en la actualidad puede servir de consulta.

El *Derrotero de las Costas de España en el Mediterráneo y sus correspondientes de África*, que así se llamó, dedica varias páginas a describir con detalle las costas de las *Islas Pitiusas*; haciendo especial mención como debía hacerse el paso de los Freos y la recalada en el puerto de Ibiza para los barcos que querían arribar a ese puerto; asuntos a los que dedica dos títulos específicos de la obra, y advierte de los peligros que hay en estas aguas.

«...Se hará rumbo para dejar los Dados por la banda de estribor, y la Esponja y Malvines por la de babor.»

Sorprende al lector de este magnífico trabajo, la claridad y precisión con la que describe determinadas calas Ibiza, como por ejemplo es el caso de *Cala Longa*; el paso entre los islotes *Bedrá* y *Bedranell*; los arrecifes y bajos que existen en nuestras costas, advirtiendo a los navegantes del «*Bajo de Santa Eulalia*», del arrecife existente entre el *Dado Grande* y el *Dado Pequeño*; del «*Bajo de la Bota*», al que sitúa norte cuarta al noreste del *Bedrá* y a milla y media

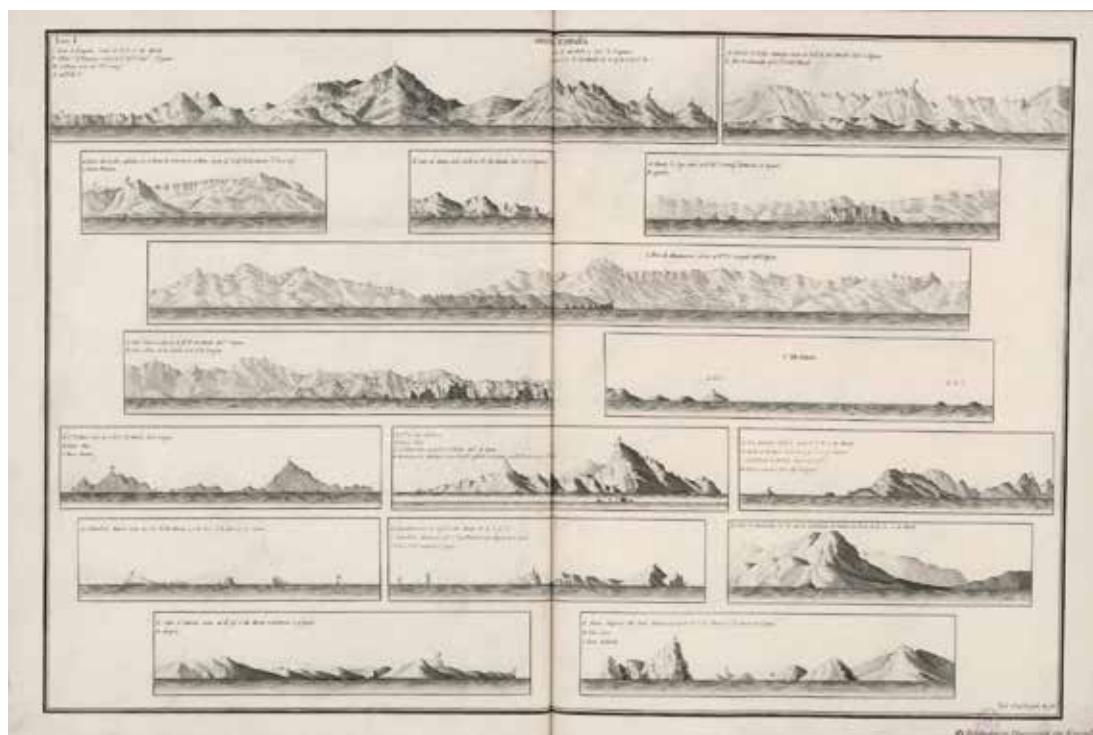
Fotografía de un ejemplar de la primera edición del Derrotero de las Costas de España que se conserva en el Real Observatorio de la Armada en San Fernando (Cádiz)

Detalle del puerto de Ibiza de la carta náutica levantada por el equipo de Tofiño

de distancia; y avisa de los peligros que existen en las cercanías de *Espalmador*: bajo de *Gurrinets* y paso de *Trocados*.

«...Muchos faltos de mayor conocimiento han creído las Torres del Espalmador por la de las Portas, y han ido a perderse en los Trocados o en sus inmediaciones...»

Detalle del Derrotero de las costas de España de Tofiño.

En la esquina inferior derecha de la ilustración puede observarse un dibujo del perfil de la costa suroeste de la isla, en el que destacan los islotes Bedrá y Bedranell.

Sin duda, nos atrevemos a afirmar que, a pesar de haber sido escrito en 1783, el derrotero que Tofiño y su equipo redactaron, es un trabajo tan magnífico, que todavía puede servir de consulta a cualquier aficionado al mar que quiera conocer algo sobre nuestras costas y, sobre todo, de sus peligros.

EL IMPACTO DE LA EXPEDICIÓN EN LAS ISLAS DE JOSÉ VARGAS PONCE

Ya se ha dicho al principio de estas páginas que, la llegada de la fragata y del bergantín con su dotación a bordo de marinos-científicos debió de ser motivo de celebración en la Ibiza de 1783. Como no podía ser otro modo, los hombres de Tofiño, en sus desplazamientos para llevar a cabo sus trabajos por las calas y cabos de las islas, tuvieron necesariamente que interactuar con las gentes de Ibiza.

Para conocer los topónimos y los detalles de los lugares que visitaban, se veían obligados a preguntar a marineros, a pescadores y a los payeses que encontraban en el campo. Y no solo eso, sino

Retrato de José de Vargas Ponce, miembro destacado del equipo de oficiales de Tofiño. Museo Naval de Madrid

que también comían sobre el terreno, y en más de una ocasión lo hicieron gracias a la hospitalidad de nuestras gentes. Todo ello, los llevo a tener un gran conocimiento de la realidad y del día a día en nuestras islas.

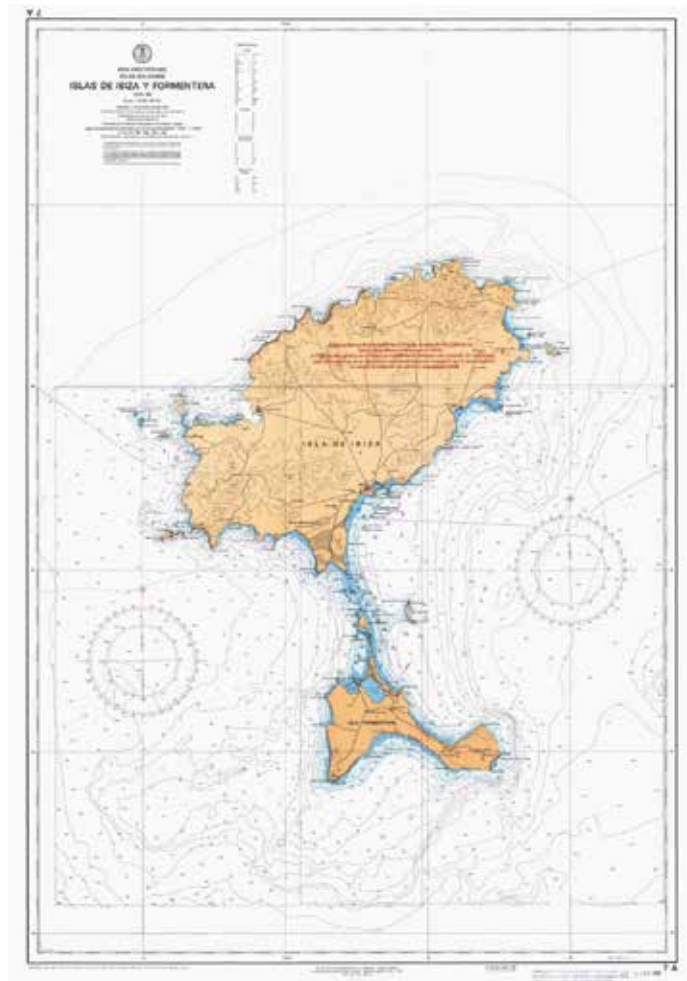
Y así ocurrió que, uno de los hombres de confianza de Tofiño, el alférez de fragata gaditano José de Vargas Ponce, hombre de pluma fácil, aficionado a la literatura y a la Historia, que más tarde llegaría a ser diputado a Cortes y miembro de la Real Academia de Literatura, y también de la Real Academia de San Fernando; una persona que había viajado a París y Londres, y que por su trabajo venía de recorrer toda la costa sur de la Península; quedó tan sorprendido por lo que vio aquí, que redactó un informe detallado describiendo el estado de la población, (que por aquel entonces rondaba tan solo los 15.000 habitantes), de la infraestructura, de la agricultura, del comercio y, en general, del estado de atraso, abandono y pobreza en el que se encontraban nuestras islas.

El informe llegó hasta la mesa de despacho del rey Carlos III; y fue uno de los factores clave de influencia para que el Rey tomara la decisión de impulsar un «*Plan de mejoras para el arreglo y remedio de la industria y demás ramos importantes de las islas de Ibiza y Formentera*». Dicho plan sería conocido por la Historia como «*Nou Sistema*».

EL RESULTADO FINAL: UNA PROYECCIÓN MERCATOR DE IBIZA Y FORMENTERA

El 18 de diciembre de 1783, finalizado el trabajo de campo en Ibiza y Formentera, la fragata y el bergantín levaron anclas sobre las cinco de la tarde, y pusieron rumbo a la isla de Mallorca. Todavía quedaba plasmar el trabajo realizado sobre el papel. Es decir, dibujar la carta náutica propiamente dicha. Se encargaron de ello los delineantes Manuel Carmona y Bartolomé Vázquez, supervisados por el alférez de fragata Vargas.

Se empleó una «proyección Mercator» centrada sobre el paralelo del observatorio de la *Isla Plana*, de 82 cm x 52 cm (incluyendo los márgenes quedó en 98 cm x 61 cm). En febrero del siguiente año (1784), una vez finalizado el dibujo, Tofiño la remitió desde Mallorca al ministro de marina en

*Carta náutica actual de Ibiza y Formentera
Levantada y editada por el Instituto Hidrográfico de la
Marina*

Madrid. Allí, bajo la supervisión de un hombre de confianza de Tofiño, de nuevo el alférez de fragata Vargas, se grabó a punta seca la plancha de cobre que permitiría la edición en serie, en papel verjurado, de la primera carta náutica de las islas Pitiusas.

Tanto la colección de cartas náuticas que componían el *Atlas de las costas de España* como el *Derrotero*, llegaron a tener tanto éxito y tanta fama que fueron traducidos al inglés y al francés.

La carta fue actualizada y mejorada en 1895 por el teniente de navío José Suñer i Gomis, oficial del buque planero *Vulcano*. Desde entonces la carta ha sido mejorada y actualizada periódicamente de modo más o menos regular.

Durante el corto pero intenso período que las dotaciones de la *Santa María Magdalena* y del bergan-

tín *Vivo* permanecieron en Ibiza, tuvieron ocasión de estrechar lazos con las autoridades locales, marineros, pescadores, artesanos, clérigos, funcionarios, y gente del campo; y es seguro que sucedieron un montón de anécdotas y hechos curiosos, porque la visita de los buques a las islas fue recordada durante muchos años. No obstante, el autor de este artículo desconoce si alguna chica ibicenca se casó con algún miembro de la dotación de los buques que arribaron a Ibiza aquel 8 de noviembre de 1783; cosa que si ocurrió en pleno siglo XX cuando un buque hidrográfico de la Armada que vino a actualizar la carta náutica número «7A», fue el causante indirecto del matrimonio de un goloso oficial del buque con una bella señorita que trabajaba en una famosa pastelería del Paseo Vara de Rey, *Cas Curpet*, pero eso ya sería motivo de una nueva investigación.

FUENTES

- TOFIÑO DE SAN MIGUEL, Vicente. (1783). *Diario de Operaciones*. Archivo General de la Armada. Cuartel General de la Armada. Calle Montalbán núm. 2. Madrid. archivomuseonaval@fn.mde.es
- Documento **0131 Ms. 0150/000**. *Operaciones Mallorca, Menorca e Ibiza con la fragata Santa María Magdalena*.

Documento **0131 Ms 0150/002**. *Descripción de la Isla de Ibiza por D. Vicente Tofiño, comandante de la fragata Santa María Magdalena. Incluye una carta de Tofiño a D. Antonio Valdés en la que informa de la remisión de los planos y carta de Ibiza*.

Documento **0268 Ms. 0509/000**. *Diario hecho por el alférez de fragata Julián Ortiz Canelas en los años 1783 y 1784. Diario de navegación realizado en la comisión confiada a Vicente Tofiño de San Miguel para levantar las cartas náuticas de la península, con las navegaciones hechas en el Mediterráneo y las observaciones realizadas allí con la fragata Santa María Magdalena. En hojas sueltas, seis cuadernillos con operaciones geodésicas realizadas en la comisión*.

TOFIÑO DE SAN MIGUEL, Vicente. (1783). *Derrotero de las costas de España en el Mediterráneo y su correspondiente de África*. Segunda edición. (1787) Imprenta Real. Biblioteca Nacional de España. Madrid.

VARGAS PONCE, José. (1787). *Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares*. Biblioteca Nacional de España. Madrid.

Conversaciones con el Capitán de navío José Daniel González-Aller Lacalle. (2020) *Director del Instituto Hidrográfico de la Marina. Plaza de San Severiano, 3. 11007 Cádiz*.

Correspondencia con Doña Inmaculada Benítez López. (2020). *Archivo Histórico del Instituto Hidrográfico de la Marina. Cádiz*.

Correspondencia con Don Álvaro Guitart y del Prado. (2020). *Archivo Histórico del Instituto Hidrográfico de la Marina. Cádiz*.

EL PLEITO ENTRE VIVES Y ESCUDERO Y EL ESTADO POR LAS EXCAVACIONES EN LA NECRÓPOLIS DEL PUIG DES MOLINS (EIVISSA)

Jordi H. Fernández¹

RESUMEN: Els enfrontaments entre la Junta de Protecció del Museu Arqueològic d'Eivissa i el Catedràtic Antonio Vives i Escudero sobre el dret exclusiu a excavar en la necròpolis del Puig dels Molins, desembocarà en la paralització de les excavacions en el jaciment i la publicació del R.D. de 23 de maig de 1914 pel qual es podien declarar d'utilitat pública les excavacions, passant els materials trobats a formar part de les col·leccions del museu. Aquesta circumstància motivarà que Vives i Escudero interposi un plet a l'Estat pels perjudicis que li ocasionava la impossibilitat de prosseguir les excavacions. Aquest litigi es prolongarà al llarg de vuit anys, motivant que no es poguessin realitzar excavacions al Puig des Molins i que el jaciment es veiés sotmès a un intens saqueig.

SUMMARY: *The confrontations between the Protection Board of the Archaeological Museum of Ibiza and the professor Antonio Vives y Escudero about the exclusive right of digging at the necropolis of Puig des Molins led to the complete paralysation of the excavations at that site and the publication of the R.D. 23rd May 1914, allowing the excavations to be considered as a public utility, then the found materials became part of collection of the museum. This circumstance triggered that Vives y Escudero brought a lawsuit against the state because of the damages caused by the impossibility of continuing the diggings. This dispute went on for eight years, causing that the archaeological excavations at Puig des Molins were put off and the intense sack of the site.*

INTRODUCCIÓN

Los numerosos trabajos y estudios publicados que se han ocupado del cementerio fenicio-púnico del Puig des Molins (Eivissa), tanto en lo que se refiere a sus características físicas, su emplazamiento

o intervenciones realizadas, así como los dedicados al estudio de los materiales hallados en las campañas llevadas a cabo en esta vasta necrópolis, nos eximen de volver a tratar del yacimiento (Fernández y Mezquida: en prensa) y así podemos centrar en los enfrentamientos surgidos entre la Junta de Protección del Museo Arqueológico de Ibiza y D. Antonio Vives y Escudero sobre el derecho exclusi-

¹ Antigo Director del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera (Jubilado). Grupo de Investigación de Ibiza Púnica (F-73 UAM)

vo a excavar en este yacimiento y los problemas que de ello se derivaron.

El más grave fue que las excavaciones quedaron paralizadas a lo largo de ocho años a causa del pleito que D. Antonio Vives y Escudero interpuso al Estado por los perjuicios que le ocasionaba la aplicación de la Real Orden de 23 de mayo de 1914 que acordaba, por un lado, la suspensión de todas las intervenciones arqueológicas que se estaban realizando en el Puig des Molins y, por otro, la declaración de utilidad pública para la realización de nuevas excavaciones en la necrópolis, lo que en la práctica significaba que éstas quedasen bajo el control del Estado y que todos los materiales que pudiesen hallarse en las futuras intervenciones, pasasen a formar parte de las colecciones del Museo Arqueológico de Ibiza.

Sin embargo, no dejó de llamarnos la atención cuáles fueron las razones y motivos del prolongado espacio temporal que transcurrió entre la paralización cautelar de los trabajos, el 29 de noviembre de 1913, a la que seguiría la R.O. por la que quedaron prohibidas todas las intervenciones en el yacimiento, y el momento en que se pudieron reemprender las excavaciones ya en el año 1921 (Fernández, 1992).

No obstante, la aprobación de esta resolución tuvo dos consecuencias principales: que Vives y Escudero solicitara una cuantiosa indemnización por no poder continuar sus intervenciones en la necrópolis del Puig des Molins y, lo que fue más grave, el hecho de que a partir de esta fecha el yacimiento quedara abandonado y al alcance de los saqueadores durante todo el tiempo que se prolongó este litigio, lo que dará como resultado su enorme expolio, ya que mientras no se solventara esta reclamación y se procediera al pago de la indemnización, no podía levantarse la suspensión de las excavaciones en el Puig des Molins. Esta paralización (Fernández 2011: 94-95), afectó principalmente a los trabajos que estaba llevando a cabo en aquellas fechas el propio Vives y Escudero y a los de la Junta de Patronato del Museo. Este organismo, por medio de su presidente, D. Arturo Pérez-Cabrero, el 6 de octubre de 1912² había solicitado la autorización del Ministerio de la Guerra para realizar excavaciones en los terrenos que el ejército había adquirido el 19 de junio de 1911 por expropiación para instalar en la

zona un polvorín militar. El 25 de febrero de 1913, el Presidente de la Junta de Patronato³, acusará recibo del escrito del Comandante Militar de Ibiza remitiéndole copia de la R.O de fecha 25 de enero por la que se autorizan los trabajos, acompañado por el croquis de los hipogeos que podían ser excavados, levantado por la Comandancia de Ingenieros de Mallorca (Fig. 1).

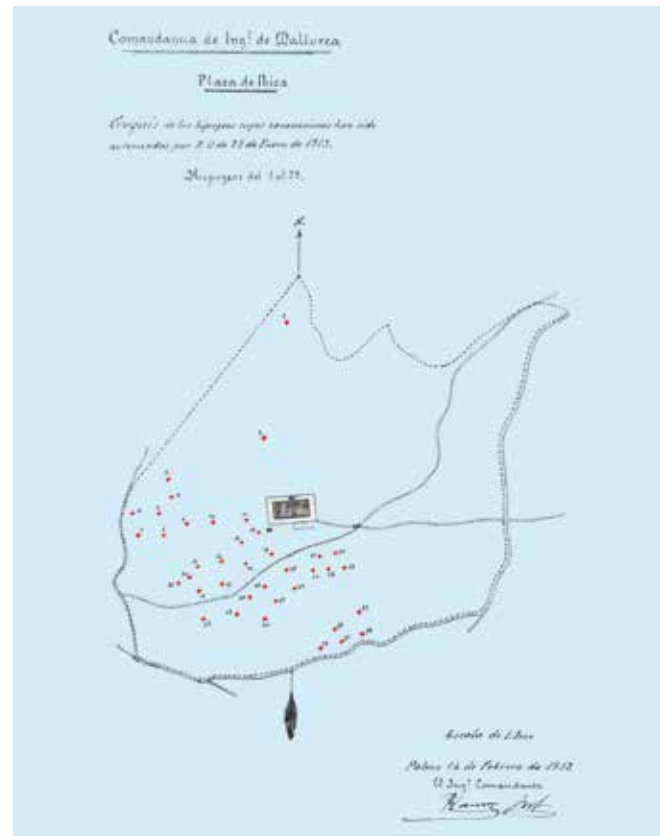

Fig. 1.- Croquis de los hipogeos autorizados a excavar en la zona militar en 1913

El 7 de septiembre el Presidente de la Junta, le comunicará que dichas excavaciones darían comienzo el 15 de septiembre⁴, una vez que la Junta lograra que el Ministerio de Instrucción pública y Bellas Artes le hiciera entrega de la subvención de 1000 pesetas para auxilio de los trabajos. Éstas se realizarán bajo la dirección de D. Arturo Pérez-Cabrero y de D. Carlos Román Ferrer, el cual se había hecho cargo de la dirección del Museo Arqueológico el 11 de julio de 1911 (Fig. 2).

2 Archivo MAEF.

3 Archivo MAEF.

4 Archivo MAEF.

Fig. 2.- D. Carlos Román Ferrer (1887-1939)

Poco después de iniciadas las excavaciones en la zona militar, el 1 de octubre de 1913, Vives y Escudero solicitará al Ayuntamiento de Ibiza autorización para realizar también excavaciones en el antiguo camino de Sant Josep –hoy calle de Vía Romana-, que fue denegada por unanimidad⁵ por los miembros de la corporación el 8 de octubre, al tiempo que las autorizaba a la Junta de Patronato⁶.

Toda esta situación, provocará que Vives y Escudero el 12 de noviembre de 1913 interponga una denuncia ante el Gobierno Civil de Baleares dando lugar a que el Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes, por orden telegráfica ordenara la paralización de todas las excavaciones que se estaban

5 Archivo MAEF.

6 Arturo Pérez-Cabrero, además de Presidente de la Junta de Patronato del Museo, era también secretario del Ayuntamiento de Ibiza.

llevando a cabo en aquel momento en la necrópolis, es decir, las del propio Vives y las de la Junta en la zona militar que hasta esa fecha había excavado 14 hipogeos de los 39 que tenían autorizados (Fernández 1992: 22).

Un año más tarde, Carlos Román el 12 de noviembre de 1914⁷ se dirigirá al Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes solicitando que, habiéndose resuelto la polémica entre Vives y Escudero y la Junta de Patronato, se levante la prohibición de realizar excavaciones en el Puig des Molins y se aclare el hecho derivado de prohibirlas por un lado y, por otro recibir una partida económica para su realización.

El silencio por parte del Ministerio de Instrucción Pública a la petición del Museo Arqueológico de Ibiza y la R.O. 23 de mayo de 1914 hacía inviable proseguir las excavaciones en la necrópolis urbana. Por ello, Román Ferrer teniendo noticia de que se habían estado realizando diversas intervenciones ilegales en el Santuario de es Culleram y disponiendo del dinero que no había podido gastar en los trabajos del Puig des Molins, y disponiendo de la subvención correspondiente a las excavaciones del año 1914, el 19 de noviembre⁸ comunicará al Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes su intención de realizar una campaña en dicho lugar, que dará comienzo el 23 de noviembre y se prolongará, cuando menos, hasta mediados de diciembre de 1914, fecha en que debió recibir el escrito de fecha 4 de diciembre del Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes⁹, contestando al suyo del 19 de noviembre –fechado erróneamente el 17 de noviembre- y en el que se le ordenaba la paralización de los trabajos en es Culleram, en lo que creemos un exagerado y estricto cumplimiento de la R.O. de 23 de mayo de 1914, al hacer extensiva la paralización de las excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins al resto de yacimientos de la isla (Fig. 3).

Esta circunstancia motivará que Román Ferrer, inicie toda una serie de intervenciones en el área rural entre los años 1917 y 1921 autorizadas por

7 Archivo MAEF.

8 Archivo MAEF.

9 Archivo MAEF.

Fig. 3.- Prohibición de continuar las excavaciones en santuario de es Culleram

la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades (Román Ferrer 1918; 1920; 1921; 1922), gracias a las que hoy tenemos una importante información de los asentamientos rurales púnicos dispersos por la geografía insular (Fernández 1973; Tarradell y Font 1975; Gómez Bellard 1985; Ramon 1985; Tarradell y Font et al. 2000).

Tras la revisión de la documentación resultante del litigio conservado en el Archivo General de la Administración (AGA) hemos podido llegar a entender cuales fueron las circunstancias que hicieron que este proceso se alargase hasta 1921 dando lugar a que la necrópolis del Puig des Molins quedase expuesta al enorme saqueo que sufrirá entre 1913 y 1921 y del que se hará eco Carlos Román cuando inicie sus trabajos en el yacimiento (Román 1922: 19-20; *Idem* 1923: 5-6).

LAS EXCAVACIONES DE VIVES Y ESCUDERO EN LA NECRÓPOLIS DEL PUIG DES MOLINS

D. Antonio Vives y Escudero (1859-1925), miembro de la Real Academia de la Historia, catedrático de Numismática y Epigrafía de la Universidad de Madrid y conservador del Museo Arqueológico Nacional (Fig. 4), que se encontraba veraneando con su familia en Santa Eulalia del Rio (Pérez-Cabrero 1911: 50-51), se sentirá aludido por la nota aparecida en el Diario de Ibiza de 24 de agosto de 1909, al parecer instigada por D. Juan Román y Calbet, la cual alertaba del peligro que podía representar para el patrimonio insular el que se realizasen excavaciones que permitiesen la salida de Ibiza de objetos arqueológicos:

Fig. 4.- Antonio Vives en 1910 (Archivo familia Mateo Vives)

“A varias personas de nuestra amistad y competentes en Arqueología, así como entusiastas en todo cuanto se refiere á esta Ciencia, hemos oído exteriorizar temores de que puedan extraerse de esta Isla curiosidades y joyas arqueológicas que ojalá siguiesen guardando las

oquedades de las rocas y el subsuelo antes que verlas desaparecer camino de otros países más o menos remotos. Ciertamente que, sea cual fuere el móvil de la extracción de ejemplares arcaicos para fuera, siempre ha de resultar ella sensible y perjudicial para nuestro país y su historia, además de lesiva para nuestro buen nombre. En todos los pueblos cultos hay supremo interés en conservar para sí, exclusivamente, como sagrado tesoro, el de su Arqueología. Aunque los gobiernos no protegiesen ese interés, bastaríanse para ello los buenos ciudadanos. Hasta ahora, lo que han dado de sí en Ibiza las buscas y hallazgos arqueológicos, en nuestros tiempos, patente está en el Museo Ebusitano y en una obra que, como aquél, honra grandemente á nuestra patria chica y al patriotismo ibicenco. Deseamos que no se realicen los temores al principio anunciados; que no se exporte de Ibiza nada de su riqueza arqueológica; que de ello se percaten todos, incluso los poseedores de terrenos ya conocidos por estas ú otras invenciones arcaicas, y así se prevenga y evite un mal que, consumado, lamentaríamos mucho.”

Disgustado por esta nota, se desplazó a la ciudad con un grupo de obreros, alquilando la finca de can Xico Roig a su propietario por seis pesetas diarias. Estos terrenos se encontraban contiguos a los de la finca de es Porxet en los que excavaba D. Arturo Pérez-Cabrero por cuenta del director de la Sociedad Arqueológica Ebusitana (SAE), D. Juan Román y Calvet que los tenía igualmente arrendados a su propietario.

Vives iniciará inmediatamente las excavaciones a la búsqueda de aquellos materiales que pudiesen encontrarse en los hipogeos de la necrópolis. Al año siguiente, tras la repentina muerte de Román y Calbet el 4 de enero de 1910, podrá también extender sus excavaciones a la finca de es Porxet a pesar del intento de Pérez-Cabrero, que era a su vez vicedirector de la SAE, de que su propietario prosiguiera el arrendamiento de la finca en las mismas condiciones que tenía acordadas con Román, quien le pagaba dos pesetas diarias. Sin embargo, el propietario conocedor del precio que Vives y Escudero pagaba por el alquiler de los terrenos de can Xico Roig, no aceptó el trato, arrendándose los a Vives por cinco pesetas dia-

rias, contratando además los obreros especializados que habían trabajado en la necrópolis primero para la SAE desde 1903 y posteriormente por cuenta de Román y Calbet.

A partir de este momento, Vives y Escudero proseguirá sus trabajos en el Puig des Molins también en los años 1911, 1912 y 1913 hasta la paralización de los trabajos reuniendo una importante colección de objetos ebusitanos ya que ante la falta de un ordenamiento jurídico que regulase las excavaciones, los materiales obtenidos pasaron a formar parte de su colección particular que años más tarde venderá al Estado con destino al Museo Arqueológico Nacional en donde se conserva (Fernández 2016). Esta situación permitía que particulares y asociaciones culturales pudiesen realizar excavaciones y quedarse con los materiales recuperados en los trabajos, sin otro requisito que la indemnización a los propietarios de los terrenos y los honorarios de los trabajadores (Fig. 5).

Fig. 5.- Obreros de las excavaciones de Vives y Escudero en la necrópolis del Puig des Molins (Archivo familia Mateo Vives)

Sin embargo, el 7 de julio de 1911 se promulgará la Ley de Excavaciones y, posteriormente el R.D. de 1 de marzo de 1912 que aprobaba su reglamento. Esta ley proporcionaba por primera vez un concepto jurídico de lo que era una excavación en la que el Estado se reservaba su ejecución en terrenos particulares y era quien otorgaba los permisos para realizar excavaciones, concediendo la propiedad de los objetos hallados a los descubridores autorizados. Igualmente atribuía al Estado las antigüedades descubiertas casualmente,

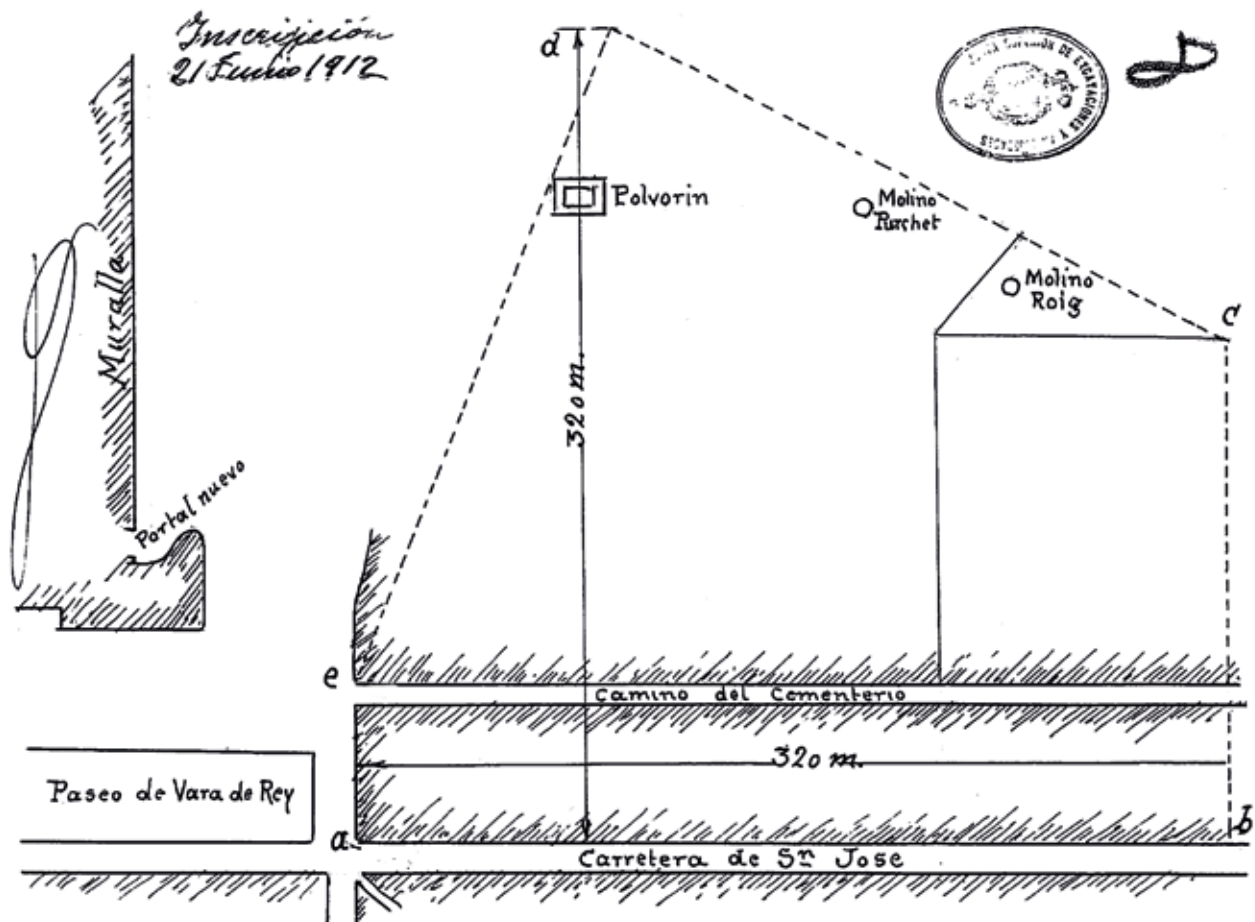

Fig. 6.- Croquis del área del Puig des Molins, inscrita por Vives para sus excavaciones, el 21 de Julio de 1912

concedía la posesión de antigüedades antes de la entrada en vigor de la ley y ordenaba la formación de un Inventario de ruinas monumentales.

Resultaba de gran interés el Artículo 35 del Reglamento que disponía lo siguiente: *Los excavadores actuales no necesitarán la autorización de la que hablan los artículos anteriores, entendiéndose que la tienen concedida siempre que soliciten la inscripción en el libro registro antes del primero de agosto de mil novecientos doce, en cuyo día caducará su derecho. A esta solicitud acompañarán los croquis y planos correspondientes.*

Vives, que conocía perfectamente lo que significaba cumplir las nuevas disposiciones del reglamento que se acababa de aprobar, el 21 de junio se dirigirá a la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades igualmente creada en el Reglamento de Excavaciones, inscribiendo su derecho a proseguir sus trabajos en la necrópolis del Puig des Molins, acompañado de un

plano que delimitaba el área que pretendía excavar (Fig. 6)¹⁰.

Sin embargo, incomprensiblemente la Junta de Patronato no cumplirá con este requisito. La explicación la encontramos en el convencimiento que tenían sus miembros del derecho que tenía este organismo tras las disposiciones del R.D. de 9 de septiembre de 1907 por el que el Estado aceptó la donación del Museo Arqueológico de Ibiza y, sobre todo por la R.O. del 27 del mismo mes y año ya que entre las funciones encomendadas a la Junta en su punto 5 a, se especificaba lo siguiente: **Ordenar y dirigir las excavaciones en la necrópolis de Ereso, cuidando de que no se interrumpen, para lo cual empleará permanentemente dos jornaleros, pagados con los fondos de la Fundación.** Por otro lado, en su punto 10, además de crear

10 AGA. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 1912 nº 8

una plaza de Conservador del Museo Arqueológico de Ibiza y de la necrópolis de Ereso, dotada con un sueldo ó gratificación anual de 2.000 pesetas, y otra de Ordenanza, con el sueldo anual de 1.000 pesetas, se consignaban **otras 1.000 pesetas como subvención a la Junta de Patronato para auxiliar las excavaciones.**

Este es el planteamiento que reflejan los distintos escritos que la Junta dirige al Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes a lo largo del contencioso que a partir de este momento mantendrá la Junta con Vives y Escudero. El primero de ellos es una instancia de Pérez-Cabrero como Presidente de la Junta, fechada el 20 de agosto de 1912 en la que queda patente el convencimiento de sus miembros y explica las razones por las que no se dirigieron al Ministerio para inscribir un derecho que consideraban adquirido.

Textualmente el contenido de la instancia manuscrita fue el siguiente¹¹:

Minuta

Ibiza 20 agosto 1912

Exmo. Sr. := Arturo Pérez-Cabrero y Tur, Presidente de la Junta de Patronato del Museo arqueológico de Ibiza (Balears), con célula personal de 8ª clase, número 1372 manuscrito y 3865 impreso, expedida por el Recaudador de ésta el día 21 de mayo último, obrando en nombre y por acuerdo de dicha Corporación oficial, ante V.E. parece y con todo respeto expone: Que el R.D. de 5 sepbre 1907, publicado por ese Ministerio, en el párrafo 4º de su exposición y la Real orden de 27 del propio mes y año, en sus artículos 5º (letra a), 6º y 10º, párrafo 2º establecen el derecho de esta Junta de hacer excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins, próxima á esta ciudad, llamada también de "Ereso" por el Sr. Román y ordenan que se verifiquen éstas por la misma Junta. Si las excavaciones empezadas no se siguen hoy ha sido porque el Estado no ha satisfecho las subvenciones destinadas al efecto, pero el derecho y el deber subsisten, á pesar de ello.

Que arregladamente el artículo 8º del reglamento de 1º marzo de 1912, el Estado se reserva

el derecho de hacer excavaciones en propiedades particulares, cómo se lo ha reservado ya en la citada necrópolis, que se halla en este caso, según las precitadas disposiciones, puesto que serán para el Estado todos los objetos que se encuentren, por mediación de esta Junta y destinados al Museo de Ibiza.

Que por el artículo 13º del expresado reglamento, el Estado puede otorgar autorización á las Corporaciones oficiales de la Nación para hacer excavaciones en terrenos públicos y privados, sin gravamen alguno sobre lo que se descubriese, siempre que los objetos hallados se conserven expuestos al público decorosamente; y en esto solo se ha reconocido nuevamente en este caso, el derecho adquirido por esta Corporación oficial.

En consecuencia, estima el recurrente que el Estado no puede hacer concesión alguna, para hacer excavaciones en la necrópolis púnica citada, por propia conveniencia, para beneficiar la cultura patria, para cultivar y estudiar el arte antiguo y, sobre todo, para no perjudicar derechos adquiridos y preferentes dentro de la legalidad.

Ahora bien, si se estima que esta Junta debe acogerse á lo que dispone el artículo 35 del reglamento de 1º de marzo de 1912 para conseguir nuevamente una concesión que ya tiene, no opone a ello resistencia y al efecto solicita por la presente la concesión exclusiva de hacer excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins, de Ereso ó de Ebuso, haciendo constar, como queda hecho, las condiciones particulares de la Corporación solicitante; remitiendo la adjunta fotografía y croquis, en el que se fija claramente la situación topográfica del terreno descubierto, que se ha de excavar, con sucinta relación del desprendimiento, ó sea de sus condiciones arqueológicas; manifestando que el fin que se persigue es arqueológico; que el plan será de excavación metódica y descriptiva y el sistema á observar en los estudios de lo que se vaya descubriendo será la publicación de una memoria anual de los trabajos y descubrimientos verificados; en cuanto á los ofrecimientos ó reconocimiento de derechos, ya queda dicho que

11 AGA. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 1912 nº 17.

será todo lo que se descubra para el Museo de Ibiza, propiedad del Estado; y las garantías que se ofrecen son las inherentes á esta Corporación oficial que no tiene otro deber é interés que el de fomentar dicho Museo.

Por todo lo expuesto,

Suplica atentamente á V.E. que tenga á bien conceder ó reconocer nuevamente á la Junta de Patronato del Museo arqueológico de Ibiza la autorización exclusiva para hacer excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins, de Ereso ó de Ebeso y anular las que se hubieran concedido (en su caso), con arreglo á lo que previene el artº 23 del repetido Reglamento.

La petición ante el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes de autorización exclusiva para hacer excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins, por un lado la de D. Antonio Vives Escudero en defensa de sus intereses y, por otra, la de la Junta de Patronato con la intención de que los materiales descubiertos en la necrópolis sean destinados al Museo Arqueológico de Ibiza, ahora propiedad del Estado Español, crea un grave conflicto de intereses que quedará reflejado en los escritos de denuncia presentados ante diferentes instancias oficiales por parte de Vives Escudero y en las respuestas por parte de la Junta de Patronato en contra de las pretensiones del mencionado excavador, los cuales se sucederán a lo largo de todo el año 1913.

El 25 de junio de 1913¹² el Gobernador de la Provincia da traslado al Presidente de la Junta de Patronato del escrito de fecha 14 de junio del Vicepresidente de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, en el cual se indica que Antonio Vives Escudero, en oficio de 11 de junio, denuncia delante de la Junta Superior *que en los terrenos denominados Puig des Molins en donde existe una necrópolis cartaginesa, que el demarcó, se practican algunas excavaciones que tienen carácter ilegal por no estar autorizadas.*

La Junta Superior de Excavaciones, en la sesión del día 12 acordó dirigirse al Gobernador para que impida con los medios que están a su alcance las excavaciones y *...amparar el derecho exclusivo que tiene*

don Antonio Vives y Escudero y a hacer excavaciones en los terrenos denominados Puig des Molins, cerca de Ibiza, derecho que le fue inscrito en el libro correspondiente el 21 de junio de 1912 en virtud de lo que preceptúa el artº 35 del Reglamento de 1º de Marzo de 1912 para la aplicación de la Ley de 7 de Julio de 1911 sobre excavaciones y antigüedades”.

En fecha 28 de junio de 1913¹³ el Presidente de la Junta de Patronato, se dirige al Excmo. Sr. Gobernador Civil, dando respuesta a su escrito de 25 de junio indicando que los derechos a los cuales alude el Sr. Vives Escudero *son usurpados* (sic), aludiendo al hecho de que con anterioridad, por R.D. de 9 de septiembre de 1907, en el párrafo 4º y por R.O. de 27 del mismo mes y año en los artículos 5º (letra a) y 10º, en el segundo párrafo, establecen los derechos de la Junta de Patronato en la necrópolis del Puig des Molins, y en particular ordenar y dirigir las excavaciones y a inspeccionar las que se puedan realizar en el yacimiento. Alude también al hecho que si no se han realizado las excavaciones es porque no se ha remitido la subvención que para esta finalidad figuran en los presupuestos vigentes. Indica también que el Sr. Vives no ha descubierto la necrópolis, aunque la haya demarcado e inscrito, y señala que las únicas excavaciones legales son las de la Junta de Patronato y que además, en el artículo 8º, el Estado se reserva el derecho de hacer excavaciones en propiedades particulares como lo ha hecho en las ya citadas disposiciones ministeriales, dado que los objetos encontrados serán para el Estado y destinados al Museo de Ibiza.

Según el artículo 13º del Reglamento, el Estado puede otorgar autorización a Corporaciones oficiales para hacer excavaciones sin gravamen sobre el que se descubriera, siempre que los objetos encontrados se conserven expuestos al público decorosamente como lo hace la Junta. Por eso, el Estado no puede hacer concesión alguna para realizar excavaciones en la necrópolis púnica y, mediante escrito de agosto de 1912, la Junta de Patronato se dirigió al Excmo. Ministro de Instrucción Pública recordando sus derechos exclusivos en evitación que se produjeran intrusiones como la realizada por el Sr. Vives.

En escrito de fecha 1 de julio de 1913 el Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas

12 Archivo MAEF.

13 Archivo MAEF.

Artes, se dirige al Presidente de la Junta de Patronato comunicándole que con fecha 8 de mayo de 1913, Vives Escudero elevó al Ministerio de Instrucción Pública una instancia solicitando que se le reconociera el derecho único y exclusivo que alega tener, para realizar excavaciones arqueológicas en la zona conocida con el nombre de Puig des Molins. Por lo cual, se le solicita que con la mayor urgencia se informe y exponga lo que convenga sobre este particular. Pérez-Cabrero, como Presidente de la Junta de Patronato, responde al escrito del Subsecretario, en fecha 8 de julio de 1913¹⁴, manifestando que los derechos exclusivos que Vives alega tener para excavar en la necrópolis Puig des Molins, son notablemente injustos, por cuánto fue la SAE la que descubrió la necrópolis en 1903, y que con los resultados de sus excavaciones se formó el Museo Arqueológico de Ibiza, cedido al Estado gratuitamente con el fin de que se hiciera cargo de continuar las excavaciones para nutrir el museo. Este, que fue aceptado por el Estado por R.D. del 9 de septiembre de 1907, instituyendo una Junta de Patronato del Museo que se reglamentó en la R.O. de 27 del mismo mes y año, disponiéndose que fuera la Junta la encargada de realizar las excavaciones, las cuales no se están realizando por que el Estado hasta aquella fecha no había entregado las cantidades previstas en la R.O. a pesar de las reiteradas peticiones de la Junta del Museo. También, en el escrito se señala que el resultado de las excavaciones de la Junta del Museo era recuperar por el Estado todos los objetos que se encontraran y exponerlos dignamente en el Museo. Por el contrario, las intenciones de Vives Escudero eran absolutamente de índole personal y en perjuicio del interés general del Museo y del Estado.

Como ya hemos indicado, D. Antonio Vives y Escudero el 12 de noviembre de 1913 interpondrá una denuncia ante el Gobierno Civil de Baleares por las excavaciones que la Junta de Protección del Museo, estaba realizando en los terrenos propiedad del Ministerio de la Guerra al considerar lesionados sus intereses toda vez que consideraba que únicamente él tenía autorización para realizar excavaciones en la necrópolis. Esta denuncia, una más de las que ya había presentado Vives ante distintos estamentos públicos, provocará que el Ministro de Instrucción Pública

y Bellas Artes, D. Francisco Bergamín García, el 28 de noviembre de 1913, mediante una orden telegráfica dirigida al Gobernador Civil de Baleares, disponga la paralización de todas las excavaciones que se estaban llevando a cabo en la necrópolis del Puig des Molins. El Gobernador Civil, el mismo 28 de noviembre, enviará un telegrama al Alcalde de la ciudad de Ibiza, D. Recaredo Jasso con la orden de paralización, la cual será comunicada al Presidente de la Junta el 29 de noviembre. Pérez Cabrero en el escrito de paralización remitido por el Ayuntamiento, anotará en su margen lo siguiente: *Ibiza 29 de Nobre 1913. En cumplimiento de la presente orden, se suspenden hoy las excavaciones que realizaba esta Junta en la zona del Polvorín y camino de San José, y se participa lo primero al Comandante Militar de esta Plaza para su conocimiento y efectos. El Presidente, Arturo Pérez-Cabrero.*

Para solucionar este problema, que había dado lugar a numerosa quejas y denuncias entre las partes, el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, nombra por R.O. de 13 de diciembre de 1913 a D. Manuel Cazorro Ruiz¹⁵ como Delegado Director de las excavaciones en la necrópolis púnica de Ibiza, con el fin de intentar solucionar el problema planteado. Cazorro, llegará a Ibiza en el mismo mes de diciembre y, después de visitar las excavaciones y escuchar a las partes interesadas, redactó un extenso e interesante informe¹⁶, en el que se proporciona distinta información sobre la necrópolis, la fundación del Museo, las excavaciones, trabajos y expolios sufridos por el yacimiento, así como las diferencias entre la Junta de Patronato y los herederos de Juan Román. Tratará extensamente de los problemas surgidos tras la publicación de la Ley de Excavaciones y la aplicación del Reglamento, analizando los derechos que asistían tanto a la Junta de Patronato

14 Archivo MAEF.

15 Manuel Cazorro Ruíz era catedrático de Historia Natural. Hombre polifacético, naturalista y colaborador del Museo de Ciencias Naturales de Madrid, del de Santander y del de Nápoles y autor de numerosas publicaciones de zoología, geología y mineralogía. Durante su estancia en Girona, donde ejercía como Catedrático de instituto, se vinculó al yacimiento arqueológico de Ampurias, en el que llevó a cabo diversas campañas de excavación, reuniendo una importante colección arqueológica. Manuel Cazorro acompaña su informe con un interesante croquis, levantado a mano alzada, en el que sitúa las propiedades en las que estaba dividida la necrópolis del Puig des Molins en aquellas fechas, y a la que calculaba una superficie de unos 90.000 m².

16 AGA Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 1914 nº 10.

las excavaciones del Puig des Molins y se disponía la ocupación temporal de los terrenos que la integraban.

La Junta sin embargo iba más allá, indicando que, si bien esta disposición salvaba, de momento, los intereses del Museo, no completaban sus aspiraciones por cuanto consideraban que la expresada necrópolis era digna de ser conservada por el Estado, aun después de ser excavada. Por ello solicitaban que fuera declarada Monumento Nacional a fin de que nunca se destruyera por ser el mayor y más importante monumento fenicio al estar formado por cuatro o cinco mil hipogeos tallados en la roca en los que, en muchos de ellos, había una gran cantidad de sarcófagos monolíticos. Igualmente señalaban que el precio de las indemnizaciones que habría que pagar para hacer excavaciones no sería mayor que el de su misma expropiación. Por ello la Junta, proponía también la adquisición de la necrópolis del Puig des Molins y su declaración de Monumento Nacional para evitar su pérdida y que no sufriera el expolio y el deterioro del que había sido objeto¹⁹.

Lamentablemente tampoco esta propuesta fue atendida debiendo pasar muchos años para lograr su declaración y adquirir los terrenos para que su conservación fuera una realidad²⁰.

Vives y Escudero, sin embargo, consideró que la aprobación de esta disposición, lesionaba sus derechos al prohibirle continuar las excavaciones en el Puig des Molins puesto que contaba con un permiso

19 Posiblemente se refiere a los trabajos realizados por Francisco Tur "Curpet", yerno de propietario de la finca de can Xico Roig al que Vives y Escudero le había alquilado los terrenos en 1909 por seis pesetas diarias, quien a la vista de los resultados obtenidos por Vives en sus excavaciones y no habiendo llegado a un acuerdo en el precio del alquiler, se dedicó a excavar en la finca con más de treinta obreros realizando un bárbaro saqueo del que se queja el propio Cazorro en su informe ya que ni la Junta ni el Alcalde hicieron nada por impedirlo.

20 La declaración como Monumento Histórico Artístico no tendrá lugar hasta el 3 de junio de 1931 (Gaceta del 4-VI-31). Posteriormente, por Real Decreto 3258/1977 de 28 de octubre (BOE nº 303 de 20 de diciembre) se declararon de utilidad pública, a efectos de expropiación, los terrenos de propiedad municipal, los de propiedad particular (adquiridos entre 1978-1980 por 30.000 millones de pesetas) y declarando como bien demanial los de propiedad del Ministerio de Defensa que, tras la firma de la correspondiente Acta de Mutación Demanial el 17 de junio de 1998, pasaron a titularidad al Ministerio de Cultura. Actualmente la necrópolis del Puig des Molins, vallada y protegida, conserva una superficie superior a los 50.000 m².

oficial y había solicitado la inscripción del yacimiento en cumplimiento de lo indicado en la Ley de Excavaciones de 7 de Julio de 1911 y en el artículo 35 del Reglamento de Excavaciones de 1 de marzo de 1912.

LA SOLICITUD DE INDEMNIZACIÓN DE VIVES Y ESCUDERO

Así pues, el 18 de julio de 1914, D. Julio Ferrer Paonza, en nombre de Vives y Escudero presentará ante el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes un escrito de reclamación, solicitando una indemnización de 150.000 pesetas por los perjuicios que le ocasionaba la R.O. de 23 de mayo de 1914.

La cuantía de la indemnización, la establecía el demandante en el hecho de que durante el tiempo en que estuvo realizando excavaciones en la necrópolis y hasta su paralización en 1913, había registrado unos 400 hipogeos de los que obtuvo 2.003 objetos que fueron tasados en 162.285 pesetas (Fernández 2016: 25). En dicho escrito argumentaba que, dada la superficie de la necrópolis y el número de hipogeos ya excavados, podía deducir que lo que estaba por explorar podía alcanzar las 257.000 pesetas de las que habría que descontar alrededor de 80 a 100.000 pesetas de gastos. Por ello señalaba que podía calcularse como la cantidad indemnizable en unas 150.000 pesetas por las pérdidas que le supondría el tener que abandonar el registro de los hipogeos pendientes de excavar en el Puig des Molins, llamando la atención de que los precios se habían fijado para cada objeto, pero que, en su conjunto, debido a su rareza, podrían alcanzar un valor muy superior.

El Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública, con fecha 24 de noviembre de 1914²¹, remitirá un escrito al Presidente de la Junta de Patronato dando cuenta de la reclamación efectuada por Vives y Escudero y de la indemnización solicitada a fin de que informe lo que considere pertinente. La Junta de Patronato, contestará al escrito del Subsecretario el 3 de diciembre²² en los siguientes términos:

“En respuesta a su comunicación de fecha 24 de noviembre, en la que solicita informe sobre la petición de don Antonio Vives y Escudero recla-

21 Archivo del MAEF.

22 Archivo del MAEF.

mando una indemnización de 150.000 pesetas, esta Junta de Patronato, en su sesión última, celebrada el 29 del pasado, acordó exponer a V.I.:

1º - Que por R.O. de 27 de septiembre de 1907, se establece como una de las misiones de la Junta de Patronato del Museo Arqueológico de Ibiza, la de ordenar y dirigir excavaciones arqueológicas en la Necrópolis de Ereso, debiendo ingresar en el Museo todos los objetos que se descubran; y fijándose la subvención anual de mil pesetas para ayudar á dichos trabajos.

2º - Que por ser la Necrópolis de Ereso la única de su género en España como también por obedecer á motivos especiales y en alto grado patriótico la fundación del Museo Arqueológico de Ibiza y la creación de su Junta de Patronato,- regida por leyes especiales y en cierto modo identificada con el Estado cuyos elevados intereses tiene por objeto defender,- no podían en ningún modo sin una aclaración preliminar, sin una explicación previa, traspasarse á un particular los derechos que á si mismo se había reconocido el Estado.

3º - Que si al promulgar la Ley sobre Excavaciones y Antigüedades de 7 de julio de 1911 y el Reglamento para su aplicación, de 1º de marzo de 1912 la Junta de Patronato no acudió a inscribir sus derechos antes que el señor Vives y Escudero, fue porque no creyó nunca que llegaría el caso de que el Estado pospusiera su propio interés al de un particular y prefiriera que en vez de enriquecerse las colecciones del Museo Arqueológico, fuera expatriado un tesoro de inestimable valor, como es el descubierto por el señor Vives y demás excavadores.

4º - Que si bien el señor Vives pudo haber obrado conforme á lo que prescribe el artículo 35 del Reglamento de 1º de marzo de 1912, las excavaciones que venía practicando eran del todo punto ilegales, ya que no estaban sometidas a ninguna dirección, inspección, ni intervención del Estado.

5º - Que hasta Noviembre de año 1913 en que por el Ministerio se dictó una disposición prohibiendo toda clase de excavaciones,- entre las que se comprendían las de D. Antonio Vi-

ves,- venían trabajando en el Puig d'es Molins á la par del señor Vives, otros excavadores particulares á quienes él, no obstante haber recurrido a la Autoridad, no tuvo nunca poder suficiente para suspender en sus ilícitos trabajos; demostrándose con ello que tampoco el señor Vives estaba debido y completamente autorizado para practicar excavaciones.

6º - Que las múltiples reclamaciones formuladas ante ese Ministerio por la Junta de Patronato al creerse perjudicada en sus derechos y la visita a Ibiza de D. Manuel Cazorro enviado por el Ministro de Instrucción Pública y efectuada en Diciembre de 1913, así como el informe emitido por dicho señor, deben tenerse muy en cuenta para el más claro conocimiento del asunto que se discute.

7º - Que ni un solo año ha dejado de aparecer consignada en los Presupuestos del Estado la cantidad de mil pesetas como subvención a la Junta de Patronato para practicar excavaciones en el Puig d'es Molins, reconociéndose así implícitamente sus derechos anteriores y preferentes a los del señor Vives.

8º - Que debido á las excavaciones practicadas por el señor Vives y por otros particulares que supusieron siempre tener los mismos derechos que él, ha desaparecido de Ibiza un preciado tesoro que figuraría ya o llegaría a figurar en las colecciones del Museo Arqueológico, cumpliéndose así un fin más cultural y patriótico que el perseguido por el señor Vives.

Fundado en las razones anteriormente expuestas y creyendo que no es lícito en ningún caso perjudicar ni atropellar los derechos legítimos como los que posee el Estado y la Junta de Patronato; creyendo que nunca debió autorizarse al señor Vives para excavar en el Puig d'es Molins y reputando como ilegales dichas excavaciones, por haberse efectuado sin intervención, inspección ni dirección del Estado, según antes se dice, esta Junta de Patronato tiene á bien informar a V.I. en el sentido de que procede desestimar en absoluto la petición formulada por don Antonio Vives y Escudero solicitando la indemnización de 150.000 pesetas por

los efectos producidos por la R.O. de 23 de mayo último.

Dios guarde a V.I. muchos años

Ibiza 3 de diciembre de 1914.

El Presidente de la Junta de Patronato”

No obstante, las consideraciones de la Junta de Patronato no serán tenidas en cuenta, por cuanto Vives y Escudero había cumplido lo dispuesto en la legislación vigente, teniendo derecho a una compensación. Sin embargo, dada la alta cuantía solicitada, la Dirección General de Bellas Artes, el 31 de mayo de 1915²³, propone que para fijar la indemnización solicitada, se cree una comisión compuesta por los Académicos D. José Ramón Mérida Alinari, de la Real Academia de la Historia y D. Narciso Sentenach y Cabañas, de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando. A éstos, según lo estipulado en el Artículo 6º de la Ley de 7 de Julio de 1911 y el artículo 12º del Reglamento de 1 de marzo de 1912, se unió D. Manuel Pérez Villamil, designado por Vives y Escudero con la finalidad de que se analizara la valoración de la indemnización reclamada. El 11 de diciembre de 1915 la Comisión dará respuesta a lo solicitado y después de varias consideraciones cifrará la expropiación a los derechos de Vives y Escudero a proseguir las excavaciones en el Puig des Molins en 125.000 pesetas.

Con posterioridad, el 30 de diciembre de 1915 la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades dictaminó que el expediente había sido tramitado en la debida forma, cumpliéndose con lo preceptuado en la Ley de Expropiación Forzosa y en la Ley y Reglamento vigentes en materia de excavaciones²⁴.

De igual manera la Asesoría Jurídica del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, con fecha 18 de mayo de 1916 determinará que se han seguido todos los pasos y que el expediente de reclamación de Vives y Escudero se ha tramitado en debida forma, cumpliéndose lo preceptuado en la Ley de Expropiación Forzosa de 10 de enero de 1879, la Ley de 7 de Julio de 1911 y el Reglamento de 1 de Marzo de 1912

23 AGA. Educación. Caja/legajo 31/1037. En el Archivo General de la Administración, se conserva la documentación referente al pleito que D. Antonio Vives y Escudero mantuvo contra el Estado.

24 AGA. Educación. Caja/legajo 31/1037.

en caso de aprobarse la valoración fijada por la Comisión nombrada a tal efecto²⁵.

También cumpliendo lo establecido, la Comisión Permanente del Consejo de Estado, analizará el mencionado expediente al que dará respuesta con fecha 23 de noviembre de 1917²⁶. Tras analizar los antecedentes, llamando la atención a la posibilidad de que los objetos que se puedan descubrir en las futuras excavaciones no tengan el valor de los hasta ahora reunidos en el Museo por Vives y Escudero, apuntan si no convendría ir graduando la indemnización, cuyo máximo sería el fijado por la Comisión Valoradora, conforme al valor de los objetos que fueran descubriéndose, ya que no existía en el presupuesto crédito suficiente para satisfacer la cantidad de 125.000 pesetas a que ascendía la indemnización. Señalaban también que no se discutía la indemnización solicitada, sino la cuantía y forma de pago. Por ello indicaban que la prudencia aconsejaba que no se hiciera abono alguno, pagando solo el importe de aquellos objetos de valor histórico o científico que se fueran extrayendo conforme se realizaban las excavaciones, ya que, de no hacerse así, se corría el riesgo de que una vez impuesto el sacrificio al Tesoro Público abonando una cantidad tan importante, no se hallaran en el terreno objetos por valor del cálculo que había servido de base para el presente caso. Por ello el Consejo de Estado establece lo siguiente:

1º Que procede fijar como máximo de la cantidad que como indemnización debe ser abonada a Don Antonio Vives y Escudero, por las excavaciones científicas a practicar en los terrenos de la Necrópolis a que se refiere este expediente, la suma de 125.000 pesetas,

2º A medida que se vayan realizando las excavaciones se hará la valoración de los objetos que se hallen y se verificará su pago dentro de la cifra consignada en presupuestos, tomando como base la que en el actual aparece para atenciones de esta naturaleza y en forma que, si se llegare el caso de haberse satisfecho el total de la suma expresada de 125.000 pesetas, cesará el derecho del Sr. Vives a toda indemnización, correspondiendo al Estado lo que ulteriormente se descubriese.

25 AGA. Educación. Caja/legajo 31/1037.

26 AGA. Educación. Caja/legajo 31/1037.

Con fecha 19 de febrero de 1918 se publicará una Real Orden que tras exponer los antecedentes de la reclamación efectuada por el Sr. Vives y Escudero a causa de la paralización de las excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins como resultado de la R.O. de 23 de mayo de 1914, recoge íntegramente el dictamen del Consejo de Estado²⁷.

RECURSO CONTENCIOSO INTERPUESTO POR VIVES Y ESCUDERO²⁸

A la vista de esta resolución, el Procurador de los Tribunales D. Vicente Ruiz Valarino, en nombre y representación de D. Antonio Vives y Escudero, interpuso un recurso ante la Sala de lo Contencioso Administrativo del Tribunal Supremo, formalizando la demanda con la súplica de que fuera anulado el segundo extremo de la R.O. de 19 de febrero de 1918 dictada por el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes y que se declarase en su lugar que el demandante tiene derecho a la indemnización previa de 125.000 pesetas.

El Tribunal formado por los Magistrados Sres. Antonio Marín de la Barcena, Carlos Groizard, Pedro Mª Usera, Carlos Vergara, Bernardo Longué, José Bellver y Cándido R. de Celis que actuó como ponente, el 13 de diciembre de 1918, después de exponer en los resultandos y considerandos los antecedentes de la reclamación de Vives y Escudero y el proceso seguido en las distintas resoluciones adoptadas, revocarán el pronunciamiento segundo de la R.O. de 19 de Febrero de 1918 dictada por el Ministerio de Instrucción Pública, declarando que el demandante tiene derecho a la indemnización previa de 125.000 pesetas según la valoración hecha por la Comisión de Académicos nombrada legalmente.

El fallo del Tribunal Supremo le fue comunicado al Ministerio de Instrucción Pública el 29 de enero de 1919, sin embargo, ya el 21 de mayo, D. Vicente Ruiz Valarino tuvo que recordar el incumplimiento de la ejecución de la sentencia por cuanto el Ministerio aún no había dado cuenta al Tribunal Supremo de su cumplimiento, a pesar de que habían trascurrido con exceso los dos meses que el Artículo 84 de la Ley reformada de lo Contencioso Administrativo contempla para ello.

27 AGA. Educación. Caja/legajo 31/1037.

28 AGA. Educación. Caja/legajo 31/1037.

No obstante, el Sr. Ruiz Valarino se verá obligado a volver a dirigirse a la Sala de lo Contencioso del Tribunal Supremo, por la postura adoptada por el Ministerio, por cuanto, transcurridos más de seis meses de la fecha de la sentencia, el Ministerio aún no había comunicado su cumplimiento al Tribunal, por lo que le suplica que reitere al Ministerio de Instrucción Pública la necesidad de ejecutar la sentencia dando cuenta de su cumplimiento a ese Alto Tribunal. Tal vez la razón la podemos encontrar es que a pesar de que se había producido el traslado de la sentencia el 29 de enero de 1919, su publicación no tendrá lugar hasta el 26 de marzo de 1920 (Gaceta de Madrid núm. 86).

Sin embargo, aún se tendrá que esperar un tiempo para que prosiga la tramitación del expediente, ya que hasta el 9 de noviembre de 1920, el Ministerio de Instrucción Pública no comunica al Presidente del Tribunal Supremo que se ha dado la Real Orden del exacto cumplimiento de la sentencia dictada por la Sala de lo Contencioso sobre la indemnización reclamada por D. Antonio Vives y Escudero por la reversión al Estado de las excavaciones arqueológicas que le habían sido otorgadas en la necrópolis del Puig des Molins, procediendo a incoar el correspondiente expediente para su abono.

En esta misma fecha se comunica la Real Orden para el pago de la indemnización a Vives y Escudero al Director General e Bellas Artes, a la Sección de Contabilidad del Ministerio y al interesado.

Con fecha 4 de Julio de 1921 (Gaceta de Madrid núm. 187 de 6 de Julio de 1921), S.M. el Rey Alfonso XIII decretará la concesión al Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, de un crédito extraordinario por importe de 125.000 pesetas para satisfacer la indemnización a D. Antonio Vives y Escudero, entendiéndose el importe del crédito extraordinario autorizado en un capítulo adicional de la sección correspondiente del Ministerio de Hacienda, dándose por terminado este largo y complejo pleito entre el demandante Vives y Escudero y el Estado.

Resuelta ya la demanda, Román Ferrer solicitará a la Junta Superior de Excavaciones la correspondiente autorización para realizar excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins, iniciando los trabajos en los terrenos propiedad del Ministerio de la Guerra tras obtener su autorización provisional, el 29 de octubre

de 1921 al considerar que esta zona, vigilada de modo permanente por el destacamento militar que lo custodiaba, tal vez habría sufrido menos el saqueo del yacimiento. Román Ferrer iniciará los trabajos en la zona militar el 3 de noviembre del mismo año, prosiguiendo sus excavaciones en el mismo sector entre los años 1922-1925 (Román 1923, 1924, 1926, 1927; Fernández 1992 Vol. I: 39-41).

BIBLIOGRAFÍA

- Fernández, J.H. (1973): *Aportación al mapa arqueológico de Ibiza (Balears)*. Tesis de Licenciatura. Ejemplar dactilografiado en depósito en la Universidad de Barcelona.
- Fernández, J.H. (1992): *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa)*. *Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza n°s 28-29. Ibiza, 3 vols.
- Fernández, J.H. (2011): *Antonio Vives Escudero*. Personatges de la nostra història n° 4. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Valencia, pp. 77-116.
- Fernández, J.H. (2016): La colección arqueológica ibicenca de Don Antonio Vives Escudero. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. *Fites* n° 16, pp. 18-28.
- Fernández, J.H. y A. Mezquida (en prensa): Intervenciones en la necrópolis del Puig des Molins (1903-2010). En Ana Mª Niveau de Villedary y Mariñas (Ed.): "Nuevas Perspectivas de Investigación en Arqueología Funeraria" (Cádiz, 29-30 de noviembre y 1 de diciembre de 2010).
- Gómez Bellard, C. (1985): Asentamientos rurales de la Ibiza púnica. *Aula Orientalis*. Vol. III. pp. 177-199. Barcelona.
- Pérez-Cabrero, A. (1911): *Historia del Museo Arqueológico de Ibiza. Un Museo en peligro*. Tip. L'Avenç. Barcelona
- Ramon, J. (1985): *Guía histórico-arqueológica. Els monuments antics de les illes Pitiüses*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Conselleria de Cultura. Ibiza 1985.
- Román Ferrer, C. (1918): *Excavaciones en Cala d'Hort. Ibiza (Balears)*. *Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones y exploraciones practicadas en el año 1917*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades n° 20. Madrid.
- Román Ferrer, C. (1920): *Excavaciones en diversos lugares de la isla de Ibiza*. *Memoria de los resultados obtenidos en 1918*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades n° 28. Madrid.
- Román Ferrer, C. (1921): *Excavaciones en diversos lugares de la isla de Ibiza*. *Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1919-1920*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades n° 43. Madrid.
- Román Ferrer, C. (1922): *Excavaciones en diversos lugares de la isla de Ibiza*. *Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1921*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades n° 46. Madrid.
- Román Ferrer, C. (1923): *Excavaciones en Ibiza*. *Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1922*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades n° 58. Madrid.
- Román Ferrer, C. (1924): *Excavaciones en Ibiza*. *Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1923*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades n° 68. Madrid.
- Román Ferrer, C. (1926): *Excavaciones en Ibiza*. *Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1924*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades n° 80. Madrid.
- Román Ferrer, C. (1927): *Excavaciones en Ibiza*. *Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1925*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades n° 91. Madrid.
- Tarradell, M. y Font, M. (1975): *Eivissa Cartaginesa*. Biblioteca Cultural Catalana n° 13. Edit Curial. Barcelona.
- Tarradell, M. y Font, M. *et alii*. (2000): *Necrópolis rurales púnicas en Ibiza*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera n° 45 Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears. Eivissa.

NOTES BREUS

Dos nuevas inscripciones funerarias de *Ebusus*

Ricardo Belizón Aragón

(Universidad de Sevilla; rbelizon@us.es)

Josep Torres Costa

(Antiquarium, Arqueología & Patrimonio; torres@antiquarium-ibiza.com)

Los trabajos arqueológicos desarrollados durante las obras de construcción de la carretera C-733 de Ibiza entre los años 2018-2020, han permitido documentar un buen número de yacimientos de carácter rural situados en las proximidades de la antigua ciudad de *Ebusus*, la mayoría de ellos relacionados con el cultivo de la vid, así como la producción y el envasado del afamado vino “balear”, comparado por Plinio a los mejores de Italia (*Plin. Nat. Hist.*, XIV, 71; Cf. Marlière *et al.* 2016). Durante el transcurso de las excavaciones en uno de éstos centros agrícolas del *ager* ebusitano, la villa rural de can Lileta (Fig. 1), activa durante la época bizantina (ss. VI-VII), fueron recuperadas dos aras funerarias de época imperial romana, aprovechadas como material constructivo en sus muros (Fig. 2-3). A pesar de su estado de conservación fragmentario, las nuevas inscripciones vienen a sumarse al creciente *corpus* epigráfico de la isla, ofreciendo datos de interés sobre la sociedad de la Ibiza romana.

INSCRIPCIÓN 1 (Nº INV. 2018/18/1)

[-----]
[---][-o]
Q[---][-i f(ilio)]
Ter uel Tem[-c.4-][-o q(ui) u(ixit)]
an(nos) · VIII · m(enses) · IIII
d(ies) · XXVII
pater · filio
· piissimo ·

Ara funeraria romana dotada de un epitafio (Fig. 4), realizada a partir de un bloque de caliza gris local, conservando una altura máxima de 66 cm., así como una anchura de 51 cm. en la base y 48 cm. en el cuerpo. La base del bloque, de 22 cm. de altura, cuenta con un zócalo moldurado con tres escalones. El campo epigráfico se halla enmarcado por un doble sillón. La lastra tiene una rotura oblicua en la parte superior, habiendo perdido todo el coronamiento y el inicio del epígrafe.

La estructura del texto conservado tiene ciertas peculiaridades que lo hacen poco habitual. Si bien la dedicatoria de un padre a su queridísimo hijo fallecido, con la fórmula *pater filio piissimo*, es frecuente en las inscripciones funerarias, constandingo el nombre del dedicante inmediatamente antes (Cf. Juan 1988, nº8: *D(is) M(anibus) / L(ucio) Fabio Cordio Propinquo / L(ucius) Fabius Propinquos / pater filio piissimo / [uixi]t annis XXXV*; Revilla 2011: *M(arco) Calpur(nio) Quir(ina tribu) / Hermeti / M(arcus) Calpur(nius) / Auctus / pater / filio piis(simo)*), son raros los ejemplos que no cumplen esta pauta. Afortunadamente, una inscripción del s. II hallada en Como, en el Norte de Italia, es clave para establecer una propuesta de restitución formal: *C(aio) Caesio Ucasio f(ilio) Silvio / qui vix(it) ann(os) V m(enses) d(ies) VIII / pater filio piissimo* (AE 2003,749). Nótese que el *cognomen* del dedicante se integra en la filiación del difunto, dado que ambos individuos comparten, por lo menos, el gentilicio, posiblemente también el *praenomen*.

La primera inscripción de can Lileta pudo estar encabezada por la característica fórmula de consagración del monumento a los espíritus de los ancestros (D·M;

Fig. 1. Villa rústica de can Lileta, ss. VI-VII. Planta y localización de las inscripciones

Dis Manibus), expresada en su versión más reducida, dada su cronología avanzada. Probablemente existió a continuación, entre la dedicatoria a los dioses manes y la primera letra conservada en el texto, una o diversas líneas perdidas. Precisamente en esta laguna debió hallarse el nombre del finado, un niño fallecido a la temprana edad de nueve años, cuatro meses y veintisiete días, tal vez expresado con los *tria nomina*.

Siguiendo el patrón formal establecido a partir de la inscripción de Como, se puede proponer que en primer lugar existió el *praenomen* y el *nomen* del niño, para después, en la primera línea conservada, situarse la filiación con el *cognomen* del padre. Ciertamente, en este lugar se observa sólo la parte inferior de una primera letra, hecha con un trazo vertical a la izquierda que se cierra en curva por abajo. Puede interpretarse como la vocal O, ya que su grafía es similar a la forma en que fueron cinceladas las otras dos en el texto. Sin embargo, no puede descartarse la posibilidad de que se trate de la parte inferior de una C, una Q, una P dotada de pie, o incluso una D, aun-

Fig. 2. Inscripción 1, in situ

que éstas últimas consonantes no tienen parangón en el *ductus* de las demás letras de la inscripción.

Igualmente, es verosímil restituir, entre otras opciones, *Tertianus* o *Tertullus* en la siguiente línea, si se conviene que el *cognomen* del difunto comienza por las letras *Ter[...]*, siendo la R muy fragmentaria. Otra posibilidad es que la supuesta R mutilada fuera en realidad una M, con lo que tendríamos un extraño *cognomen* iniciado por *Tem[...]*, más difícil de completar. En este último caso, se podría pensar incluso que una parte del *cognomen* se iniciara en la línea anterior, dando lugar a antropónimos del tipo *Ar/temidorus* o *Ar/temisianus*. Contando unos diez caracteres, la expresión *qui uixit* cabe en la línea junto a alguno de estos *cognomina* si está convenientemente reducida a sus iniciales (*q·u*).

Por la cuidada factura de la capital rústica y la comparación del formulario empleado con otros ejemplos del mundo romano, acotamos la cronología de la inscripción en el s. II.

INSCRIPCIÓN 2 (Nº INV. 2018/18/2)

D(is) · M(anibus)
L(ucio) · Valeri=
o · Marti=
ali · qui et
Ἡϵϵτορ[i]
 [-----]

Ara funeraria romana (Fig. 5), fragmentada por la parte inferior y dotada de un epitafio, realizada en un bloque de caliza gris local, de 78 cm. de altura máxima conservada, con un ancho en el coronamiento de 52 cm. y de 47 cm. en el cuerpo. La parte superior de la lastra presenta una cornisa moldurada de 21 cm. de altura, dotada de tres escalones. El campo epigráfico se halla enmarcado por una moldura con dos sillones.

El texto está escrito con las llamadas letras capitales rústicas, estando las palabras separadas por una interpunción de pequeñas hojas de hiedra. La grafía de las letras se caracteriza por la existencia de trazos curvos y ondulados en el *ductus*, así como por la extraña forma en que han sido cincelados los brazos de la vocal E, alternando tramos incisos y en relieve.

Fig. 3. Inscripción 2, in situ

La inscripción comienza con las iniciales *D · M*, *D(is) M(anibus)*, la característica consagración del monumento a los dioses manes, formulada en su versión reducida a dos letras. Seguidamente aparece el nombre del finado, Lucio Valerio Marcial, expresado con los *tria nomina*, un individuo libre o liberto, conocido por otro nombre adicional, un *agnomen*, ahora muy perdido por la rotura de la piedra.

Los *supernomina*, bien estudiados por I. Kajanto (1966), son clasificados como *agnomina* cuando están introducidos, como es nuestro caso, por *qui / quae et* o *siue*. Una parte relevante de los casos conocidos con esta particularidad está representada por nombres extranjeros. Del mismo modo, son frecuentes las combinaciones en las que el *cognomen* y el *agnomen* son, indistintamente, uno latino y el otro griego. Teniendo en consideración estas tendencias y a partir de los trazos de las letras conservadas, no resulta especialmente difícil restituir Héctor como *agnomen* en la segunda inscripción de can Lileta:

La quinta línea del texto, en la que se sitúa el *agnomen*, se inicia con dos astas verticales, coronadas por travesaños horizontales, que permiten la restitución de una H. Seguidamente, otra asta vertical dotada de un brazo a la derecha, realizado probablemente con el característico intercalando de trazos incisos y en relieve, anuncia la vocal E. En tercer lugar, el trazado curvilíneo de una letra, dispuesto justo antes de la fisura central de la lastra, autoriza la lectura de una C. En cuarto lugar, la consonante T, hecha al modo canónico, con asta y travesaño, no ofrece mayor dificultad. En quinta posición se identifica una O, iniciada con un trazo oblicuo descendente, que se cierra con una línea curva algo más abajo del punto de partida. Finalmente, el ápice puntiagudo de una R, en la confluencia del asta con la cabeza de la letra, similar al de las otras erres de la inscripción, permite completar la lectura antes de la rotura.

En cuanto al caso, por lo general, lo más frecuente es que el *agnomen* vaya en nominativo, al igual que el relativo, o en el mismo caso que los nómima (Cf. AE 1931, 51 et CIL VI, 17540). De este modo, el epígrafe admitiría restituir aquí tanto *Hector* (n.) como *Hectori* (dat.). Esta segunda opción es preferible, ya que

queda un espacio para albergar dicha terminación, coincidente además con la larga sucesión de astas verticales (I, I, T, I) del final de cada línea.

La consagración a los dioses manes abreviada (D.M), la forma de las letras capitales rústicas, la puntuación con *hederae distinguentes*, así como la presencia del *agnomen* del difunto, denotan en su conjunto una cronología avanzada. Parece justo situar la inscripción a finales del s. II o en el transcurso del s. III.

CONCLUSIONES

Las dos aras funerarias documentadas fueron amortizadas como material de construcción durante la época bizantina, para edificar una villa rural al Noreste de la ciudad de *Ebusus*, a vista de pájaro, a tan sólo 3,6 km. de la acrópolis. Su presencia en la estructura invita a reflexionar sobre el emplazamiento original de los monumentos. En nuestra opinión, ambas lastras debieron formar parte de los cementerios urbanos. La más antigua y relevante necrópolis de *Ebusus* fue la de Puig des Molins. Efectivamente, muchas de las inscripciones conocidas hasta la fecha, como las CIL II, 3662 (Juan 1988, nº4:

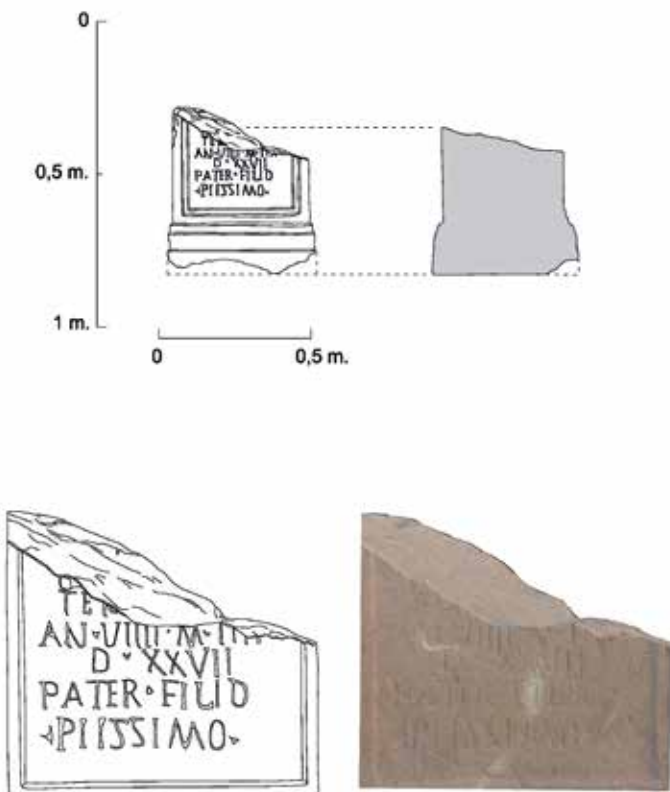

Fig. 4. Inscripción 1, Villa de can Lileta

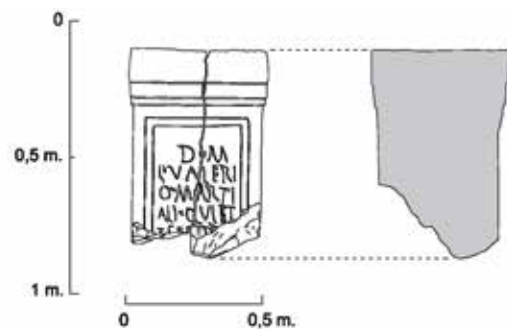

Fig. 5. Inscripción 2, Villa de can Lileta

Oculatii); MAEF 6.207 (Juan 1988, nº5); MAEF 7.024 (Juan 1988, nº8: *Fabii*); MAEF 4.980 (Juan 1988, nº9); MAEF 6.617 (Juan 1988, nº11); MAEF 10.000/1 (Juan 1988, nº12); MAEF 10.000/2 (Juan 1988, nº16); MAEF 21337/373 (Fernández *et al.* 2009), fueron halladas en el recinto o en su entorno inmediato.

Otra posibilidad es que las lastras estuvieran colocadas en alguna necrópolis periurbana, emplazada en los flancos de un camino de acceso a la ciudad, como el documentado en s'Hort des Llimoners (Ramon *et al.* 2004; Ramon 2005) y s'Hort des Palmer (Graziani 2004; Ramon 2005). En este último yacimiento fue hallada, reutilizada en un edificio, la inscripción de *Memmia Potita* (Graziani y Juan 2008). En ningún caso, las aras que ahora nos ocupan, formaron parte del paisaje funerario de las múltiples necrópolis rurales diseminadas por la isla, carentes de epigrafía sepulcral, en las que eran enterrados los trabajadores del *ager* ebusitano (Véase en Marlière *et al.* 2013, el ejemplo de la necrópolis rural de *Es Porxet de sa Joveria*, próxima a la ciudad, cuyo uso abarca desde el cambio de Era hasta la época bizantina).

Hasta la fecha los *Valerii* eran conocidos en Ibiza únicamente por una inscripción funeraria, hoy perdida, en la que se hacía referencia a Marco Valerio Pudente, hijo de Lucio o Publio Valerio Modesto (CIL II, 3667; Quadrado 1888, p. 1305, nota a; Roman 1906, p. 37; Veny 1965, nº183; Vives 1970, nº4166; Juan 1988, nº28). Otra inscripción funeraria, datada en del s. II, aquella de *Memmia Potita* (Graziani y Juan 2008), también puede ser relacionada indirectamente con esta *gens*, dado que el *cognomen* *Potitus* / *Potita* fue cultivado por los *Valerii Messallae* senatoriales. El nuevo epígrafe de Lucio Valerio Marcial viene a confirmar la presencia de miembros de esta familia en *Ebusus* durante el alto imperio romano.

El uso del *agnomen* se documenta particularmente entre la gente corriente (*plebs ingenua*, *peregrini*, soldados, etc.). En este escalafón social destaca la concurrencia de libertos: Tal vez esta fuera la propia condición de *Hector*, aunque desafortunadamente esta precisión habría quedado registrada en un punto indeterminado después de la rotura (Cf. CIL VI, 26257 *et* 34239). Por el momento no pueden establecerse, por ser aventurados, ligámenes de este personaje con otros *Valerii Martiales* hispanos, entre los que destacó durante el s. I el poeta Marcial (*Marcus Valerius Mar-*

tialis, 40-104 d.C, de *Bilbilis*, actual Calatayud. Un individuo de igual nombre se encuentra en la inscripción CIL II-14, 251 de Jérica, en la provincia de Castellón).

BIBLIOGRAFÍA

- FERNÁNDEZ GÓMEZ, J. H.; JUAN CASTELLÓ, J.; MEZQUIDA ORTI, A. (2009): Una nova inscripció romana d'Eivissa, *Fites* 9, 48-49.
- GRAZIANI, G. (2004): Noves dades arqueològiques del Pla de Vila a l'antiguitat: excavacions d'urgència al carrer Sant Cristòfol durant l'any 2002, *Fites* 4, 21-28.
- GRAZIANI, G.; JUAN CASTELLÓ, J. (2008): Inscripció funerària al Pla de Vila, *Fites* 8, 59-60.
- JUAN CASTELLÓ, J. (1988): *Epigrafía romana de Ebusus*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 20, Eivissa.
- KAJANTO, I. (1966): *Supernomina. A Study in Latin Epigraphy, (Commentationes Humanarum. Societas Scientiarum Fennica, T.40,1)*, Helsinki-Helsingfors.
- MARLIÈRE, É.; ROIG RIBAS, J.; TORRES COSTA, J. (2013): La necrópolis des Porxet de sa Joveria (Eivissa), *Intervencions 2010, Quaderns d'arqueologia ebusitana*, 3, Eivissa, 57-63.
- MARLIÈRE, É.; MARTÍN PARRILLA, Á.; TORRES COSTA, J. (2016): *Rubrum, Piperatum et Seruilianum*. Algunos vinos y preparados vinarios consumidos en *Ebusus*, En: R. Járrega y P. Berni (eds.), *Amphora ex Hispania: Paisajes de producción y consumo, III Congreso Internacional de la SECAH – Ex Officina Hispana (Tarragona, 10-13 de Diciembre de 2014)*, Tarragona, 407-422.
- QUADRADO, J. M. (1888): *España: sus monumentos y sus artes*. Islas Baleares, Barcelona.
- RAMON, J.; MARTÍN, A.; MÁRQUEZ, N. (2004): S'hort des Llimoners. *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, 8, Eivissa, 22-23.
- RAMON, J. (2005): L'antiguitat tardana a Eivissa: dades de l'arqueologia recent. *L'Antiguitat Clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears. XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 487-500.
- REVILLA, V. (2011): *Calpurnii* en *Ebusus*: Un testimonio epigráfico de Dalt Vila (Eivissa), *Empuries* 56, 199-206.
- ROMÁN, J. (1906): Los nombres e importancia arqueológica de las Islas Pithiusas, *L'Avenç*, Barcelona.
- VENY, C. (1965): *Corpus de las inscripciones balearicas hasta la dominación árabe*. Biblioteca de la Escuela de Historia y Arqueología en Roma, 15, Roma.
- VIVES, J. (1970): *Inscripciones latinas de la España romana*, Universidad de Barcelona -C.S.I.C., Barcelona.

In articulo mortis: Religiositat popular a l'Eivissa tardomedieval i renaixentista a través de les indulgències i altres documents trobats a la cripta de Sant Salvador

Josep Huguet Torres

josephuguettorres@gmail.com

RESUMEN: Este artículo pretende divulgar la información recopilada de los materiales documentales hallados en la cripta de la antigua capilla de Sant Salvador de Ibiza. Estos documentos, varias indulgencias, un salterio y varias cartas, de una cronología comprendida entre 1450 y 1782, a pesar de que la mayoría se establecen entre la segunda mitad del siglo XV y la primera del siglo XVI, nos dan noticias de la espiritualidad y la vivencia del hecho religioso en esta isla en época tardomedieval y renacentista, inseriéndola en el contexto general de un Occidente preso por la crisis del catolicismo y la implosión de la Reforma.

ABSTRACT: *The purpose of this article is the divulgation of the information collected from the study of the textual materials, found in the crypt of the ancient chappel of Sant Salvador -Holy Savior- in Ibiza. This documents, some indulgences, letters and a psalter, dated between 1450 and 1782, although the most of theme are from the 15th and 16th centuries, offers us the chance to know about the spirituality and the personal experience about religion in this island in the Late Middle Ages and the Renaissance, linking this information with the general context of the Crisis of the Catholic Church and the appearance of the Reformation.*

Aquest article parteix de l'estudi, anàlisi i transcripció del lot documental trobat a la cripta de l'antiga capella de Sant Salvador, actual seu del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, a la plaça de la Catedral, consistent en trenta-dos documents i un saltiri, datats majoritàriament entre la segona meitat del segle XV i la primera del segle XVI. L'antiga capella de Sant Salvador, a la cripta de la qual s'hi va fer la troballa a principis del segle XX, està documentada amb seguretat des del 1367, que apareix en un benefici, i quedava al costat de la parròquia de Santa Maria

i el fossar homònim -actuals catedral i la seua respectiva plaça. La capella va romandre com a seu de la confraria dels mariners fins el 1707, quan la confraria s'ajunta amb la dels barquers i treballadors de la drassana i emplacen el seu lloc d'oració a la parròquia de Sant Elm, al barri de la Marina. L'edifici perd els seus usos religiosos per a convertir-se en part de la Universitat d'Eivissa, atès que n'era l'edifici annex. Així perdura quan la Universitat es reconverteix en l'Ajuntament, arran els Decrets de Nova Planta que imposa Felip V. La desamortització de Mendizábal, al 1835,

provoca que el Convent de Santo Domingo esdevingui, entre altres usos diversos, seu del consistori de la ciutat d'Eivissa, restant l'antiga capella abandonada. No serà fins que Pérez-Cabrero Tur posi en marxa el museu arqueològic que l'antiga capella abandoni l'estat de deixadesa en que es trobava.

Pel que fa al corpus documental que s'hi trobà, conformen aquest fons el ja esmentat saltiri o llibre de salms, una carta de temàtica administrativa a nivell eclesiàstic i un conjunt d'indulgències, documents expedits per la Cúria que a través de la seua compra es perseguia la remissió dels pecats, la reducció de les penes que correspondrien en l'estància d'ultratomba en el purgatori i facilitar el trànsit cap al paradís. Les indulgències, que generen una gran controvèrsia en l'Europa occidental de finals de l'edat mitjana i principis de l'edat moderna, obrin el camí a explicar la situació religiosa tan a nivell general com a nivell local en aquest article.

L'Església vivia en l'època baixmedieval temps convulsos i progressivament més difícils a través de les pugnes internes tan a nivell polític com en l'àmbit doctrinal, problemes que transcendeixen els seus límits i afecten a la política internacional, junt amb el descrèdit, l'erosió i l'extremisme que impliquen aquestes transformacions. D'un papat que s'havia anat fent fort amb el pas dels segles, havent assolit el lideratge indiscutible en els segles XI i XII i havent-se consolidat com una autoritat supranacional absoluta en el segle XIII, deixa enrere la plena edat mitjana endinsant-se en territoris pantanosos que minvaran considerablement aquesta capacitat de lideratge. Havent-se esgotat l'impuls de les croades, que feien front comú entre els diferents exèrcits cristians guiats sota els designis de Roma i amb el gir que suposà que un reforçat Felip IV de França es postulàs com a digne i problemàtic contrincant laic, o millor dit temporal, al papa, reemplaçant a l'Emperador del Sacre Imperi, aquell gran poder assolit per l'Església en el segle XIII, que li ha valgut el nom de Teocràcia Pontifícia, s'esgota quan el monarca gal tracta de depositar i arrestar al papa Bonifaci VIII i, mort aquest, influeix per a que sigui elegit un papa que estigui a la seua mercè. Amb Climent V, la seu serà traslladada de Roma a Avinyó i s'inciarà la persecució de Felip als templers, senyal inequívoc de que el papat està a les seues ordres. El papat d'Avinyó obrirà doloroses ferides a la resta de

regnes d'Occident, en un malestar cada cop més generalitzat agreujat per la situació de crisi multilateral que viu Europa a les acaballes de l'edat mitjana. Al 1378, amb el nou trasllat de la Cúria a Roma i la doble elecció de dos papes per falta de consens, s'ençata el Cisma d'Occident on conviuen dos pontífexs, quan no tres, i els diversos reialmes han de posicionar-se a favor d'algun d'ells. Aquesta falta d'unitat erosionarà notablement la lleialtat a l'Església com a institució guardiana de tot el sistema de creences oficial en l'Occident medieval, per això no és d'extranyar que a Anglaterra i Bohèmia hi prosperin moviments titllats d'heretgia com són els lolards o seguidors de John Wyclif i els husites, respectivament. Només al 1417, amb l'elecció de Martí V i la promoció del concili de Basilea al 1431 posarà fi al Cisma, davant el panorama d'una Església tocada fins l'arrel i amb ferides crítiques que seran el camp de cultiu de les idees que eclosionaran en el segle XVI, en el marc de la Reforma protestant.¹

El papat havia adquirit uns nous eixos impensables en els segles centrals de l'edat mitjana, el *conciliarisme* o la idea de que el concili ecumènic estava per damunt de l'autoritat pontifícia, i el deteriorament moral de l'alta jerarquia eclesiàstica, abandonant la legislació en temes de tall moral i religiós i apostant per una via política. El papa de Roma, com a sobirà que era dels Estats Pontificis, s'introdueix de ple en la lluita pels interessos dels diferents estats en aconseguir l'hegemonia en la península Itàlica. La deixadesa del pontífex pels assumptes religiosos contagia als diferents estrats de l'Església: hi prolifera l'absentisme dels bisbes i capellans en diòcesis i parròquies, obsessionat-se sovent els primers en aconseguir poder i influència en les corts reials dels seu país, quan no un afany d'acumular més i més riqueses. Les ordres monacals, inclús les mendicants, es veuran afectades per la deplorable conjuntura de degradació moral que l'Església experimenta en aquests temps.² Ja en el segle XVI, amb un papa Juli II decidit a erigir un temple magnificient i a l'altura dels temps que corren, apostant en les corrents artístiques del moment, per a reformar la basílica de Sant Pere del Vaticà, expe-

1 MITRE, E. (2014): "Crisis y transformaciones de la Iglesia en los siglos XIV y XV" a CLARAMUNT, S. *et alii*, *Historia de la Edad Media*, ed. Ariel, Barcelona, pàgs. 307-309

2 MITRE, E. (2014): *ibidem*, pàgs. 309-315

Figura 2: Document 1 del lot de la cripta de Sant Salvador

Tot i que la Monarquia Hispànica, amb Carles I al capdavant, no es veu esquitada per importants brots protestants en el gruix de la seua població, no queda exempta de la crisi que travessa el catolicisme en aquesta decadència.

Són els documents trobats en la cripta de Sant Salvador d'Eivissa una mostra clara del que era la religiositat oficial que trasvassa a la popular en època tardomedieval i els primers anys de l'edat moderna en aquesta illa. Dels trenta-tres documents trobats, un saltiri, dues cartes i vint-i-vuit indulgències *in articulo mortis* conformen el corpus d'escrits datats entre la segona meitat del segle XV i la primera del XVI.

Per una banda, el saltiri o llibre de salms que forma part del conjunt documental trobat a l'antiga cripta de Sant Salvador, és un dels llibres que formen part del corpus canònic de la Bíblia acceptat per l'Església catòlica i usat activament en les seues celebracions. Es desconeix si l'exemplar trobat formava part dels utensilis d'algun temple per al desenvolupament d'ofici

o era d'un particular. Està escrit a mà, en llengua llatina i l'enquadració és de pell. Conserva les pàgines que corresponen als salms compresos entre el número nou, que només hi apareix la part final, "*filiis Lot*", i acaba en el vuitanta-quatre, que resa això: "*Audiam quid loquatur in me Dominus Deus, quoniam loquetur pacem in plebem suam, et super sanctos suos, et in eos [...]*".

Així mateix, una carta on Joan de Déu, professor de teologia, demana autorització a l'arquebisbe de Tarragona per a poder conferir-li la primera tonsura a Joan Lleó, exposa una visió de l'estructura jeràrquica eclesiàstica i es tràmits a seguir per tal d'assolir la promoció en ella. Tanmateix el document del capellà Antoni Castelló a l'any 1450 enllaça millor amb la temàtica de la religiositat tardomedieval eivissenca i les idees de caritat i indulgència. En ella Castelló, en nom de l'arquebisbe de Tarragona, Pere d'Urrea, encomana a Antoni Balançat i a Gueraula, dona de Bernat de Manresa, la distribució d'almoina entre els

pobres de l'illa. Ens trobam davant una mostra de la intrínseca relació entre la religiositat oficial i els lligams que unien les elits eclesiàstica i nobiliària. Les instruccions del prevere són clares, posa a disposició de Gueraula una quantitat concreta de diners i aquesta s'haurà d'encarregar de repartir entre les joves en edat núbil que, per les seues condicions de precarietat econòmica, es veien impossibilitades d'afrontar les despeses de contraure matrimoni, com ho era la dot. Joan Llobet i Guillem Jonqueres en són testimonis d'aquesta comanda. Aquest cas no és més que una mostra de la mentalitat de l'època, on la redempció de l'ànima a través de les obres personals deforma tant el tòpic de la caritat cristiana, que les classes benestants s'endinsen en una competició a veure qui fa les majors aportacions econòmiques i qui s'implica més en el desenvolupament de plans de beneficència, confiant que això comportàs la reducció de les penes del purgatori i, en el millor dels casos, l'assoliment de l'estat de gràcia que permetria l'accés directe al paradís. En pocs casos, aquesta caritat cristiana implicava una minva en els luxes, l'ostentació i l'opulència d'aquestes famílies, que resultaria molt més coherent amb els ideals d'austeritat de la vida en comunió amb la divinitat. Si més no, aquestes mostres de beneficiència almenys permetien que població menys afavorida pogués accedir a recursos que per nivell adquisitiu lis serien vedats.

La comanda a Gueraula de Manresa i Antoni de Balançat, enllaça directament amb el gruix d'indulgències que es troben en aquest lot. Ja siguin del segle XV, ja del XVI, escrites a mà o ja impreses i amb curiosos gravats xilogràfics continguts en elles, l'essència ve a ser la mateixa: el document que dona fe a través de la veu de l'autoritat eclesiàstica de que la persona que l'ha adquirit, el nom de la qual ha sigut intencionadament posat per escrit per a que no en quedi dubte de qui és el propietari, ha satisfet amb algun tipus de donatiu una necessitat de l'Església i, en pagament o recompensa d'això, se li redueixen les penes del purgatori que la persona pugui tenir en un futur, quan li toqui l'hora. Així mateix, també podien ser adquirides perseguint la idea de redimir els pecats d'un difunt proper: un cònjuge, un pare o mare, un germà o germana, que podrien agilitzar el procés d'expiació de culpes. La majoria de les que es trobaren en la cripta pertanyen al gènere *in articulo mortis*, és a

dir, eren consumades al final dels dies del fidel per tal de procurar aquesta reducció de penes del purgatori.

Heus ací un exemple de la fórmula que concloïa nombrosos documents d'indulgència: «*Misereat tui et cetera. Indulgència: Nostre senyor Déu Jhesu Christ te absolga e yo per la autoritat sua; e dels benaventurats apostols sant Pere e sant Pau, de la Sancta Romana Sglesia, te absolch de tota sentència de excomunicacio maior o menor e restituesch te a la unió dels fells cristians e a la participacio dels sants sacraments dela Sglesia. Encara més te absolch de tots los peccats, e atorch te plenaria remissio de aquells e de les penes del purgatori a tu degudes per les culpes e offences que as comeses contra Nostre Senyor Déu; e restituesch te en aquell estament de innocencia en lo qual eres quan fo[res ba]tejat: in quantum valeo et possum. In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen.*»³ Si ens detenim a desxifrar el contingut d'aquest text queda ben clar que a través d'aquest document, l'autoritat religiosa competent absol al propietari de qualsevol sentència d'excomunió, en el grau que siga, i el restitueix en la readmissió en la comunitat cristiana i, a nivell més local, en la comunitat parroquial i autoritza al subjecte a la recepció dels sacraments novament, cosa que li havia estat vedada per mor de l'excomunió. A més a més, no s'ha de passar per alt que la mateixa fórmula implicava l'absolució de tots els pecats, comportant una remissió plena d'ells i una conseqüent reducció de les penes del purgatori, com ja s'havia exposat. El resultat era el presumpte retorn del fidel a l'estat immediatament posterior a la recepció del baptisme: quan s'ha netejat el pecat original inherent a tota persona quan neix i sense haver comès cap falta encara atesa la innocència de l'edat. Pel que fa a les indulgències del gènere *in articulo mortis*, poc difereixen de l'anterior en la finalitat tot i que el caràcter urgent li procura que es recreï en major mesura en l'esborrat dels pecats i les culpes a l'hora d'assegurar al propietari la vida eterna, ja en la felicitat del paradís, seguit d'un afegitó que manifesta l'escrit com ambivalent, ja que es podria usar tant en les darreries del moribund en l'entorn de l'extremaunció i l'última comunió, com amb la persona ja difunta, si s'hagués donat un cas de mort ràpida on no s'hi hagués estat a temps. A més, l'autor no perd l'oportunitat de plas-

3 MAEF, document n. 30 del lot documental del material trobat a la cripta de Sant Salvador

mar que si la persona moribunda finalment sobreviu, la indulgència queda reservada i servirà d'igual forma el dia que veritablement li arribi l'hora.

L'expedició de les indulgències solien respondre a projectes d'ambiciosa construcció i reconstrucció de bells temples, quasi cercant unes finalitats artístiques, o bé la fundació i desplegament d'institucions benèfiques. El cas més cèlebre el constitueix el de la reconstrucció de Sant Pere del Vaticà, en la superació del temple paleocristià pel que veiem a l'actualitat, construït en els estils renaixentista i barroc, cosa que provocà la còlera i indignació de Martí Luter i la implosió del protestantisme en el front alemany.

Les que són objecte d'aquest estudi respondrien a diverses causes: a la construcció o reconstrucció d'una col·legiata en la ciutat francesa de Clermont d'Alvèrnia i al manteniment de monestirs i als seus hospitals en cas d'haver-los, com els de la població valenciana de Llutxent, el d'agustins d'Ozca o un de francès; a contribuir amb l'ordre dels monjos de Sant Antoni, que s'encarregaven d'auxiliar als malalts de l'ergotisme; o amb la dels mercedaris, que eren qui salvaven els captius que s'havien endut els pirates berberiscos. També n'hi havia que recompensaven el donatiu a l'hospital del Sant Esperit de Roma, on tenien cura de fills il·legítims i expòsits, així com tota mena de desamparats. Inclús hi té cabuda la casuística militar, atès que trobam indulgències concedides a canvi d'aportacions econòmiques a armades per a lluitar contra els turcs, tema que a través de la pirateria tocava de ple, igual que a la resta de la Mediterrània, a la Pitiüsa major. Les indulgències derivades de contribucions a les armades, ja fossin en temps dels Reis Catòlics o en el regnat de l'emperador Carles V, posen de manifest l'entesa i aliança entre Roma i la Monarquia Hispànica, fonamentant-se més aviat en interessos polítics que no pas en la preocupació de l'avenç de l'Islam en detriment del cristianisme. De la mateixa manera, a Isabel Francolina se li atorgà una en resposta a les seues oneroses almoines i a Pere Moner una que buscava la reducció de penes del purgatori de la seua mare, en un fenomen que ja s'ha exposat, gràcies al donatiu que aquest individu havia fet al convent de Santa Maria de Gràcia de la ciutat de Lleida.

Pel que fa a les butlles ja impreses, s'ha de destacar que les primeres provendrien d'una impremta de Toledo i són les primeres indulgències, que s'imprimeixen en català, en la variant dialectal pròpia de València,⁴ que era llavors el node literari i cultural de les terres de parla catalana, quan el Principat es veia assolat per una recessió originada amb la guerra dels remences i Barcelona era fustigada pels bàndols de la Biga i la Busca. Fins que no es generalitzin les impremtes per tot el territori peninsular, les indulgències en català foren materialitzades pels impressors de la ciutat castellana.

En quant a les persones que apareixen en els diversos documents, que se suposen d'alta extracció social entre els habitants d'Eivissa, s'ha intentat resseguir l'evolució de les seues vides per a contextualitzar les causes que els empenyien a formar part d'aquest sistema. En primer lloc, del document on s'encomana la distribució de l'almoina al 1450, d'Antoni Castelló, autor, només s'ha pogut saber que era prevere de la parròquia de Santa Maria, tal i com figura en ell, Antoni Balançat, un dels receptors de la comanda, apareix en el capbreu de 1433 i ho fa com a propietari d'una alqueria i un vinyal al quartó de Ses Salines.⁵ Gueraula, l'altra que rebé l'encàrrec, junt amb el seu marit Bernat Manresa, apareixen al capbreu de 1433-1437 com expropiataris d'un alberg a la vila mitjana i diverses cases al raval.⁶ Gueraula va tenir una esclava a la que va alliberar i Bernat apareix en un llibre d'almoines i benifets donant almoina per la festivitat de Santa Maria de Març -l'Anunciació- cap el 1470.⁷

Pel que fa als propietaris de les indulgències o als receptors de l'acció d'indulgència en cas d'haver mort amb anterioritat i que el comprador perseguís la idea de la reducció de penes del purgatori, se n'han trobat alguns petits indicis. En primer lloc, una tal Nicolaua n'adquireix una per un home, presumiblement el seu difunt marit o pare, que era Antoni Serra, que podria ser el propietari d'un rafal al quartó de Balançat, com

4 MIRET i SANS, J., *et alii* (1910): "La bula de indulgències impresa en catalán en 1483" a *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, vol. 5, n. 40, pàgs. 480-484.

5 TORRES i PETERS, F. X. (2011): *El capbreu dels arquebisbes de Tarragona Gonçal Ferrandis d'Hixar i el cardenal Domènec Ram (1433-1437)*. Consell d'Eivissa i Obra Social de Sa Nostra, caixa de Balears, Eivissa, pàg. 113

6 TORRES PETERS, F. X. (2011): *ibidem*, pàgs. 86-101

7 AHE, *Llibre d'almoines i benifets*

Figura 3: Document 21 del lot de la cripta de Sant Salvador

hi figura en el capbreu de 1437. Andreu Sala, titular d'una datada al 1504, podria correspondre a l'individu homònim que era jurat de mà major al 1502.⁸ Al seu torn, Macià Francolí un dels que adquirí una de les mostres al seu dia, era un personatge potentat de l'illa, patriarca d'una família igualment elevada, que sembla que fou batle al 1479 i al 1494. Residia en el palau de Can Comasema, actual Museu Narcís Puget, i la seua tomba s'emplaça en la capella dels Francolins a la Catedral, gràfica evidència de la seua importància en la jerarquia social. Isabel Francolina, que també apareix com a titular d'altres documents d'indulgència, podria ser la seua dona,⁹ tot i que ens trobariem davant l'habitual obstacle de la poca visibilització de la dona en la producció documental d'aquella època.

Així mateix, Francesc Bru apareix en el Llibres del Moneder de 1503-1504 i el de 1505, junt amb Ramon Bru. Aquest Ramon, parent seu tot i no conèixer el vincle amb precisió, apareix com a jurat en el Llibre de Determinacions de 1505-1506. Finalment, Francesc Palerm és el difunt que apareix com a destinatari d'una indulgència de 1509 i podria tractar-se d'un jurat del Consell General que figura en el Llibre de Determinacions de 1474. Al 1483 detentaria el càrrec de clavari.¹⁰ Al revers de la indulgència hi figura el nom d'Antoni Palerm, possible fill de Francesc, que coincideix en el nom amb un prohoms de 1504.¹¹ Tot això no abandona la línia hipotètica, davant la impossibilitat de garantir que aquests individus corresponen amb el que s'ha dit d'ells.

8 AHE, Llibre de Determinacions (1501-1502)

9 AHE, Llibre de Determinacions (1501-1502)

10 AHE, Llibre de Clavaria (1483)

11 AHE, Llibre de Determinacions (1504)

A banda d'ells, hi apareixen altres noms que no apareixen en càrrecs públics i vinculats amb els alts estaments de la societat, tot reforçant la idea de que la compra d'indulgències és un fenomen generalitzat en el que quasi totes les capes de la societat hi són permeables, sempre i quan es reuneixi un mínim de nivell adquisitiu per a comprar-les. Això no lleva que els membres de la cúspide social hi tenguessin un major accés i una evident capacitat per acaparar un major nombre d'aquest tipus de document, cosa que implica una major probabilitat de que arribassin mostres amb noms de persones potentades en la troballa de la cripta de Sant Salvador.

No fou Eivissa un punt de gran calat de les idees reformades i es desconeix si l'escàndol suscitat arran la venda i acaparació indiscriminades d'indulgències que es girà contra Roma va commocionar l'illa, si més no, més de cent anys més tard, un edicte de fe publicat per la Inquisició d'Eivissa¹² obligava a la delació a tota aquella persona que conegués de persones vinculades amb les nocions del luteranisme, especificant precisament una relació de tots aquells punts contraris a la doctrina catòlica com la inutilitat de la confessió auricular amb els sacerdots o la pregària als sants, la negació de l'autoritat del papa o de la presència de Crist en les espècies durant l'Eucaristia, posseir una biblia en llengua vulgar o, el que es presenta de major interès a la temàtica d'aquest article, la inutilitat de butlles i indulgències i la inexistència del purgatori.¹³

BIBLIOGRAFIA

- ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA, *Llibre d'Almoines i Benifets*
- ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA, *Llibre de Clavaria* (1483)
- ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA, *Llibre de Determinacions* (1501-1502)
- ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA, *Llibre de Determinacions* (1504)
- BADA, J. (2011): "La vida religiosa" a MOLAS, P. *et alii*, *Historia moderna*. Ed. Ariel, Barcelona
- CAROD-ROVIRA, J. L. (2016): *Història del protestantisme en els països catalans*. Edicions 3 i 4, València
- DELARUELLE, E. (1977): *El gran cisma de Occidente*. EDICEP, València
- DUBY, G. (2007): *Atlas histórico mundial*. Ed. Larousse, Barcelona
- MARÍ i CARDONA, J. (1990): Sant Ofici, Ajuntament d'Eivissa, Eivissa
- MIRET i SANS, J., *et alii* (1910): "La bula de indulgencias impresa en catalán en 1483" a Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona, vol. 5
- MITRE, E. (2014): "Crisis y transformaciones de la Iglesia en los siglos XIV y XV" a CLARAMUNT, S. *et alii*, *Historia de la Edad Media*, ed. Ariel, Barcelona.
- STAUFFER, R. (1974): *La Reforma: 1517-1564*. Ed. Oikos-tau, Barcelona.
- TORRES i PETERS, F. X. (2011): *El capbreu dels arquebisbes de Tarragona Gonçal Ferrandis d'Hixar i el cardenal Domènec Ram (1433-1437)*. Consell d'Eivissa i Obra Social de Sa Nostra, caixa de Balears, Eivissa.

12 MARÍ i CARDONA, J. (1990): *Sant Ofici*, Ajuntament d'Eivissa, Eivissa, pàgs. 10-16

13 CAROD-ROVIRA, J. L. (2016): *Història del protestantisme en els països catalans*. Edicions 3 i 4, València, pàg. 35

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

LA PRESENCIA PÚNICO-EBUSITANA EN LAS BALEARES REVISADA. XXXI JORNADAS D'ARQUEOLOGIA FENICIO-PÚNICA

(EIVISSA, 2016). Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, núm. 77. Fotografies i làmines a color. Eivissa, 2020. 132 pp.

El número 77 de los Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, es en esta ocasión que nos ocupa, una revisión sobre la presencia fenicia y púnica en las Baleares. La edición número XXXI de las Jornadas de Arqueología Fenicio Púnica se celebraron en Ibiza el año 2016, y en sus cinco conferencias establecieron los nuevos enfoques, hallazgos, perspectivas o sencillamente re-

visiones de las visiones clásicas sobre el tema. La obra comienza con un recordatorio a la figura del conocido profesor, historiador y arqueólogo Víctor M. Guerrero Ayuso, considerado como uno de los mayores expertos en prehistoria y protohistoria de las islas Baleares.

El primer artículo, obra de Manuel Calvo Trías y Jaume García Roselló, trata de explicar desde una perspectiva actual y a la vista de las últimas investigaciones, la presencia de los colonizadores púnicos en la isla de Mallorca, bajo el título *La presencia colonial en Mallorca: Narrativas y propuestas*.

El segundo artículo lleva por título *Mallorca durante la Segunda Edad del Hierro. Interacciones entre el mundo ebusitano y las comunidades autóctonas a partir del material anfórico (segunda mitad del siglo V-siglo III ANE)*. Escrito por Carlos Quintana, miembro del Grup de Recerca Arqueològic i del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Facultat de Filosofia i Lletres de la UIB, explica con detalle la interacción entre los habitantes del mundo ebusitano y las comunidades autóctonas a través del material anfórico documentado entre la segunda mitad del siglo V y el III antes de nuestra era.

Jaume García Roselló y Manuel Calvo Trías analizan los restos de

la arquitectura conservada en el sureste de Mallorca en el siglo II a.C., tratando de analizar el fenómeno del contacto entre las poblaciones indígenas y coloniales, a través de las huellas que ciertos conocimientos técnicos pudieron hibridar en la población indígena que adapta, rectifica o modifica ciertas ideas a su propia realidad.

En el penúltimo de los artículos el historiador y miembro de la Sección de Arqueología de les Illes Balears, Ramón F. Martín Gordón, nos aproxima el yacimiento del Illot de Na Galera, situado en un pequeño islote de la bahía de Palma, y cuyos indicios nos remontan hasta el siglo IV y el II antes de Cristo. Las diferentes campañas arqueológicas empiezan a dar forma a una edificación singular que pudo tener un uso ritual por parte de navegantes ebusitanos.

Para finalizar, Octavio Pons Machado analiza el estado de la cuestión, sobre la presencia púnico-ebusitana en la isla de Menorca.

PERSONATGES DE LA NOSTRA HISTÒRIA, NÚM. 5.

VV.AA. *Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa*. Eivissa.

Fotografies i làmines a color. 2020. 146 pp.

En aquesta ocasió les cinc jornades dedicades als personatges de la història de les illes d'Eivissa i Formentera està dedicat per primera vegada íntegrament a dones que marcaren el seu temps. Amb un format de cinc conferències les jornades donen lloc a una acurada edició que ens presenta els següents articles:

Catalina Soldat. Biografia d'una pagesa eivissenca des de la perspectiva de l'arqueologia de gènere, en la que Lina Sansano ens aproxima a la figura d'una dona pagesa, na Catalina Soldat, àvia de la pròpia autora i un exemple de dona pagesa treballadora, invisible i anònima especialment de portes enfora de la casa familiar, com totes les altres dones pageses, humils i abnegades, però que, gràcies al seu esforç diari, contribuïren i molt al desenvolupament econòmic i social de les Pitiüses.

En l'article dedicat a Margalida Roig Colomar, Fanny Tur presenta les darreres dades sobre la causa 1115/1936 en la que es va veure implicada Margalida Roig, qui destaca per ser l'única filla il-

lustre de totes les Pitiüses. Referent en la lluita pels drets laborals a Eivissa, Margalida Roig Colomar va participar en la vaga de les treballadores de la fàbrica de Can Ventosa al juliol de 1936. La coincidència amb el colp d'estat militar que donaria pas a la Guerra Civil espanyola va detonar la seva detenció i posterior condemna de 30 anys, dels quals va passar empresonada 10.

La tasca investigadora, formativa i divulgativa d'una altra dona, na Celia Topp, que va marcar a tota una generació d'arqueòlegs i estudiants que varen tenir la gran sort de treballar i aprendre amb ella. Es tracta d'una investigadora anglesa que va participar en projectes d'excavació de primer ordre al Regne Unit, Malta, Gibraltar, Portugal i Balears, però a qui mai li van reconèixer el seu mèrit amb una plaça acadèmica. Tot i així, Carlos Gómez Bellard en el seu article sobre Celia Topp ens mostra com les excavacions arqueològiques d'Eivissa i Formentera dels anys setanta i vuitanta tenen la seva empremta, codirigint les excavacions a Cap de Barbaria, ca na Costa, Can Blai i sa Penya Esbarrada.

La primera escriptora eivissenca coneguda, Victorina Ferrer Saldanya, va deixar molt poques evidències documentals sobre la seva vida i obra durant la segona meitat del s. XIX. Recuperada prèviament, tot i que de forma esbiaixada, per autors com Isidor Macabich. Les noves investigacions de Margalida Torres Planells sobre la figura de l'escriptora eivissenca han pogut ampliar amb noves dades documentals i testi-

monials tant la seva biografia com la seva bibliografia, publicada en diversos mitjans de l'època a partir de contes, poesia i articles. A més, s'ha pogut obtenir per primera vegada fotografies de Victorina Ferrer Saldanya, de manera que, per fi, s'ha pogut posar cara i ulls a una figura tan desconeguda i rellevant de la nostra literatura.

El darrer article d'aquesta edició, no parla d'una única dona, sinó de multitud d'elles. Gestat a partir d'una de les conseqüències de l'emigració de finals del segle XIX, el mite de *s'illa de ses dones* ha donat peu a les antropòlogues Sònia Cardona i Raquel González a posar el focus sobre un dels buits historiogràfics més sagnants de les investigacions científiques a l'illa de Formentera, al qual cal posar remei amb urgència. Les dones de Formentera han mantingut una tasca fonamental de responsabilitat a la casa, la criança, la cura i la terra que ha fet que hagin adquirit una cultura i saviesa que mereixen de l'adequat estudi i divulgació. Un estudi que dona veu a la dona pagesa i formenterera, que ens parla del microcosmos que constitueix l'espai domèstic, i que dóna visibilitat i denuncia les jerarquies que afecten a les dones pel fet de ser dones.

L'ESGLÉSIA DE LA MARE DE DÉU DE JESÚS. RESTAURACIÓ DEL TEMPLE I DEL RETAULE.

Consell Insular d'Eivissa (Departament d'Educació, Patrimoni, Cultura i Joventut). Eivissa, 2019.

La importància d'un retaule com el de l'Església de Jesús, únic en la seua categoria a l'illa d'Eivissa i que s'ha conservat íntegre malgrat el temps, ha posat de relleu la necessitat de portar a terme tota una sèrie d'actuacions per adequar les seves condicions mediambientals, la seva il·luminació i seguretat a fi d'assegurar l'adequada conservació per a les generacions futures. El procés de restauració de l'edifici i en especial el del seu espectacular retaule, obra de l'acreditat taller valencià dels Osona (cronològicament situat a cavall entre final del gòtic i el primer Renaixement) i el difícil, encara que no impossible, equilibri entre la seva funció i la conservació en les millors condicions possibles, es posa de manifest en aquest llibre.

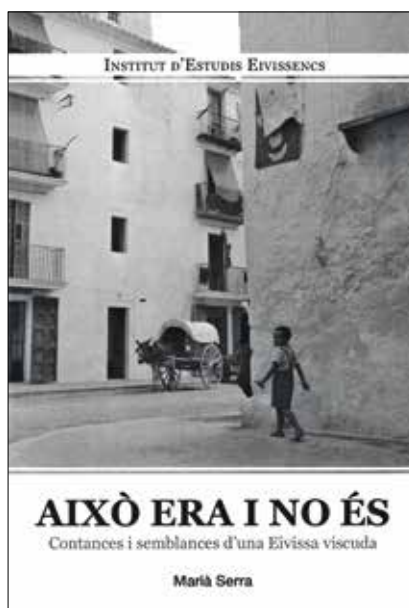
L'obra, de la que destaca la seva gran qualitat gràfica i una acurada edició és una compilació de tots els treballs realitzats durant els darrers anys a l'Església de Jesús, elaborat per l'equip multidisciplinari que han intervingut en el procés de restauració del temple.

Arquitectes, arquitectes tècnics, arqueòlogues, historiadors, historiadors de l'art, restauradores i també enginyers, que expliquen de manera molt didàctica cadascun des del seu vessant de feina. El resultat en un cridaner llibre que pot resultar d'utilitat tant a l'abast d'especialistes, estudiosos i de qualsevol persona interessada.

**AIXÒ ERA I NO ÉS.
CONSTANCES I
SEMBLANCES D'UNA
EIVISSA VISCUDA.**

**Marià Serra. Institut
d'Estudis Eivissencs. Eivissa,
2020. 346 pp.**

La vida de la ciutat de Ibiza en los años 50 y 60, que recoge con contenida emoción y bastantes dosis de añoranza hacia una época difícil que a pesar de su dureza dejaba salir a la superficie la fuerza de una sociedad esperanzada y con valores. Una memoria que no debería perderse y que en el caso de Marià Serra en su obra *'Això era i no és. Contan-*

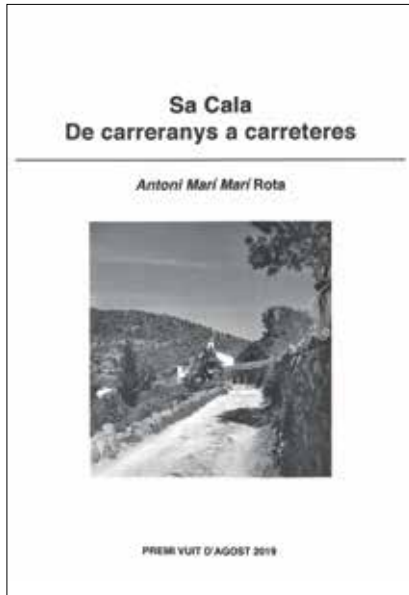
ces i semblances d'una vida viscuda' tiene como denominador común sus recuerdos infantiles y juveniles, su adolescencia por las calles de la ciudad de Ibiza, sus amigos y conocidos, los referentes adultos... La mayoría de esos recuerdos incluyen personajes cotidianos, lugares, situaciones y hechos de una geografía urbana y humana, casi perdida en el olvido a día de hoy, pero de la que el autor fue protagonista de primera mano y que a través de esta obra que las une como si de un gran rompecabezas se tratara quedan en el recuerdo para siempre, en vez de diluirse entre los cambios y la modernidad que barrieron la isla como un tsunami.

**MARÍ MARÍ, ANTONI. SA
CALA: DE CARRERANYS
A CARRETERES.**

**Eivissa: Consell d'Eivissa,
2020.**

Sa Cala. De carreranyes a carreteres, obra de Antoni Marí Marí Rota, se hizo con el *Premi Vuit d'Agost de 2019* en Investigación. Es la segunda vez que el autor consigue este galardón, en esta ocasión por su investigación sobre la evolución geográfica e histórica de San Vicente de sa Cala. Un pueblo cuya historia ha estado marcada por el aislamiento dentro de la propia isla a causa de su complicada orografía, como Pere Marí adelanta en el prólogo.

El autor nos aproxima en esta obra a las vías de comunicación y como estas han condicionado la vida cotidiana de los habitantes de sa Cala, hasta un momento no

tan lejano en el tiempo, volcados casi por necesidad a la vía marítima como alternativa de transporte y comunicación. La orografía propia de la zona, un gran valle con un torrente complicaba el acceso vía terrestre a través de carreteras o de caminos, lo que dejaba la comunicación hasta los años veinte del siglo pasado en *carrerans*, la mínima expresión de un camino, ya que su anchura solo permitía circular en fila de uno, movilizar a los animales y transportar pesadamente bienes de consumo. Fueron los propios vecinos, los que, en los años 1943 y 1944, acondicionaron un camino de carros que les comunicaba

con el vecino pueblo de San Carlos. Gracias a él, sa Cala empezó a abrirse al resto de la isla, ya que, hasta entonces, casi todo el comercio se limitaba al transporte marítimo. La carretera asfaltada hacia Sant Joan no fue una realidad hasta los años sesenta y la de Sant Carles hasta 1980. Sin duda un trabajo de campo y un ejercicio de memoria muy necesarios para ayudar a comprender el presente, sin olvidar una Ibiza que tiene más historias que caminos. También destacar, la selección de rutas o itinerarios a pie que el autor propone (en este caso ya no por necesidad sino por el puro placer de disfrutar) por los paisajes y el medioambiente que la zona de sa Cala nos brinda.

**BONET, IOLANDA.
L'ESPASA DEL CORSARI:
UNA HISTÒRIA
D'ANTONI RIQUER.**

**Palma. Finis Africae, 2020.
53 pp.**

La escritora Iolanda Bonet, es junto con el ilustrador Gabriel Lisowski, la responsable de 'L'espasa del corsari', un cuento orien-

tado al público infantil que tiene como protagonista a en uno de los héroes de la historia pitiusa, el corsario y marino Antoni Riquer Arabí. Las peripecias del famoso corsario ibicenco, como la captura del 'Felicity', bergantín británico apresado por Riquer en aguas pitiusas, es uno de los momentos cumbres de esta biografía no tan al uso, para la que la autora se ha tomado algunas licencias, como el personaje de Riquereta, coprotagonista femenina de la obra y que representa a las tres hijas del corsario, llamadas Maria, Tecla y Antonia. Una forma atractiva y diferente de atraer a los más pequeños al mundo de la historia empleando como herramienta un cuento trepidante, que les permitirá profundizar en parte de la vida del corsario Antoni Riquer Arabí (Eivissa, 1773-1846).

Una ULLADA A INTERNET

Ferran Nogués i Tolnay

fnogues@gmail.com

This Open Source Software Could Make Museum Websites More Accessible

A principis d'aquest any, desenes de galeries d'art de Nova York van ser afectades per demandes presentades per separat per dos demandants legalment cecs. El seu càrrec comú: els llocs web de galeries, inclosos Sperone Westwater, Gagosian i David Zwirner, no podien llegir-los les persones amb manca de visió, cosa que suposadament vulnerava l'Americans with Disabilities Act (ADA).

<https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-open-source-software-museum-websites-accessible>

Museus: art per a adults, ciència per a infants?

Ara que hem perdut els turistes per la Covid-19 correm el perill de retrocedir en comptes d'avançar. Repassant les dades de visitants dels museus de Barcelona del 2019, es constata una dada que no per sabuda deixa de ser preocupant: els museus d'art no estan pensats per portar-hi els infants, mentre que els de ciència no atrauen els adults.

<https://www.nuvol.com/art/museus-art-per-a-adults-ciencia-per-a-infants-112189>

Museums preserve clues that can help scientists predict and analyze future pandemics

Els museus conserven pistes que poden ajudar els científics a predir i analitzar futures pandèmies. Els

humans seguim ignorant en gran mesura la biodiversitat del nostre planeta i els seus ecosistemes naturals. Només s'han nomenat dos milions d'espècies (aproximadament el 20% de totes les espècies de la Terra). Segons la nostra opinió, aquest desconeixement fonamental de gairebé tots els aspectes de la biodiversitat ha donat lloc a una resposta ineficient, poc coordinada i mínimament basada en la ciència, per a aspectes claus de la pandèmia Covid-19.

<https://theconversation.com/museums-preserve-clues-that-can-help-scientists-predict-and-analyze-future-pandemics-141175>

Kickstarting the cultural sector in a post-lockdown world

Hi ha pocs dubtes de que moltes empreses han estat molt afectades pel confinament del Covid-19. No obstant això, l'hostaleria, els viatges i els sectors culturals n'han patit el pes més gran. En altres ocasions hem analitzat el concepte de cerca de vies al sector cultural, però en aquest article analitzem de prop la manera com funcionaran els museus, les institucions culturals i les galeries d'art a la "Nova normalitat", i com la cerca de rutes ("wayfinding") podria ajudar-los a recuperar la confiança dels visitants i millorar la seva experiència general, ja que les portes comencen a obrir-se de nou.

<https://www.weareendpoint.com/wayfinding-news-and-views/kickstarting-the-cultural-sector-visitor-experience-in-a-post-lockdown-world>

How Are Museums Experimenting with Immersive Technology?

L'estiu passat, juntament amb una convocatòria d'idees de la Knight Foundation, Immerse va publicar una sèrie d'articles sobre com les institucions culturals atrauen el públic a través de mitjans emergents de manera creativa. Al final, la fundació va atorgar prop de 750.000 dòlars en total a cinc museus de tot el país. Els projectes guanyadors van des d'una experiència de realitat virtual que connecta el públic amb dones de la diàspora africana, fins a la creació de nou programari de codi obert que transforma les dades en experiències interactives. Un fil conductor entre els projectes és aprofitar tecnologies immersives com la realitat virtual i la realitat artificial per a enfortir la participació del públic.

<https://immerse.news/how-are-museums-experimenting-with-immersive-technology-f52612504e2>

El Nuevo MoMA

Cuando se conceptualizó el Museo de Arte Moderno de Nueva York (MoMA) en la década de 1920, sus fundadores «percibieron la necesidad de desafiar las políticas conservadoras de los museos tradicionales para establecer una institución dedicada exclusivamente al Arte Moderno». Más adelante, en 1929, una vez creado, tenía la intención de «estar dedicado a ayudar a las personas a comprender y disfrutar las artes visuales de nuestro tiempo» (MoMA, 2019). Actualmente, un siglo después, con el MoMA establecido como una de las colecciones de arte más importantes del mundo, el museo continúa trabajando para mantenerse cerca de esa visión, reconceptualizando su estrategia para reflejar mejor la comprensión actual del arte moderno y contemporáneo y cómo las personas experimentan este tipo de arte.

<https://evemuseografia.com/2020/07/03/el-nuevo-moma/>

Government urged to use new legal powers to protect collections at risk

Tot i continuar defensant un paquet integral de recuperació i resiliència per a garantir la supervivència del sector museístic, Collections Trust (CT), l'Associació de Museus Independents (AIM) i l'Associació de

Museus (MA) insten el govern a protegir les col·leccions d'aquells que fan fallida, concretament mitjançant l'ús de nous poders creats a la Llei de insolvència i governança corporativa de 2020, que es va convertir en llei el 25 de juny.

<https://collectionstrust.org.uk/news/government-urged-to-use-new-legal-powers-to-protect-collections-at-risk/>

Fears for the future of civic museums

Els museus finançats per les autoritats locals de tot el Regne Unit s'enfronten a un futur incert mentre els ajuntaments amb ajuts econòmics esperen a saber si els governs nacionals proporcionaran suport financer addicional. Tom Riordan, el cap executiu de l'Ajuntament de Leeds, va advertir recentment que les despeses excessives a causa de la crisi del Covid-19 podrien obligar-lo a prendre "mesures draconianes", cosa que significa que podrien acabar serveis no estatutaris, com ara institucions culturals. El consistori dirigeix nou museus i llocs patrimonials. Desafiaments financers similars estan generalitzats a tot el Regne Unit.

<https://www.museumsassociation.org/museums-journal/analysis/2020/07/uncertain-future-facing-town-and-city-museums/>

With museums having been off limits, could augmented reality (AR) works find a new home-in the home?

L'art de realitat augmentada ha tingut un públic captiu potencialment enorme durant el bloqueig del coronavirus. Veiem els pros i els contres de la tecnologia en un entorn domèstic.

<https://www.theartnewspaper.com/blog/home-is-where-ar-is-but-limitations-remain>

Music in Museums

La tranquil·litat forma part de la proposta de valor essencial dels museus? (...) La tranquil·litat dels museus, cosa que els fa destacar en relació a d'altres tipus d'espais públics, és sens dubte una de les raons per les quals molta gent els agrada anar als museus. És una bona raó: estem bombardejats amb sorolls en bona part de la nostra vida quotidiana i per això és un alleujament per relaxar-nos en

un espai públic optimitzat per a una contemplació tranquil·la. Però el silenci també fa que els museus d'art perdin persones que d'altra manera es podrien obtenir com a públic.

<https://curatorjournal.org/virtual-issues/music-in-museums/>

How will 5G technology impact museums?

Quan el 5G comenci a despertar plenament, aquesta tendència es podria fer encara més acusada. La cinquena generació de tecnologia de comunicacions de dades mòbils oferirà velocitats molt més grans quan circulin dades i també una latència molt menor. En resum, el consumidor mitjà podrà assolir més ample de banda amb la tecnologia del que faria en accedir a la xarxa Wi-Fi del museu.

<https://www.museumnext.com/article/how-will-5g-technology-impact-on-the-museums/>

New Palm Springs Art Museum executive director looks to challenge curators, grow collection

«Hi ha molt per fer». Louis Grachos, el recent nomenat director executiu i conseller delegat del Palm Springs Art Museum, somriu mentre parla dels projectes que té per davant.

<https://eu.desertsun.com/story/life/2019/07/09/palm-springs-art-museum-executive-director-looks-grow-collection/1628368001>

How Do We Listen To Museums?

Aquest número especial explora com els museus experimenten amb l'experiència sonora per a millorar la interpretació i el compromís amb els objectes, (...) El so pot contribuir als museus de diverses maneres: com a objecte de museu, eina d'interpretació, dispositiu d'interacció per a visitants, revelació arquitectònica, oportunitat creativa per a artistes i com a model conceptual que descriu la nostra relació amb el món.

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/cura.12318>

Oxford museums train refugees as tour guides and community curators

El fet que els museus premiats de Berlín projectin la formació de migrants sirians i iraquians per a fer visites guiades en àrab, suposa creuar fronteres.

<https://www.theartnewspaper.com/news/oxford-museums-train-refugee-guides-and-curators>

Is burnout in the museum field something particular to the sector, or just another expression of the rotten Matrix? And which do we tackle first?

Creuar-se laboralment en el camp dels museus és un fenomen particular del sector, o només una altra expressió d'una Matrix podrida? I què abordem primer?

<https://www.museumhuman.com/the-burnout-dilemma/>

Billionaires rule the American art world. A radical response? Nationalize museums

Aquesta setmana, els manifestants van blocar l'entrada del Museu d'Art Modern, reobert recentment després d'un projecte massiu d'expansió. Demanaven la supressió de Steven Tananbaum del consell d'administració de MoMA, perquè Puerto Rico té un deute de 2,5 milions de dòlars amb la seva empresa Golden-Tree Asset Management. Amb les seves pancartes llegint #CANCELTHEDEBT, van omplir el vestíbul fins que va venir la policia i van començar les detencions.

<https://www.theguardian.com/commentis-free/2019/oct/24/billionaires-rule-the-american-art-world-a-radical-response-nationalize-museums>

Abrazando lo virtual: los museos europeos responden al desafío digital

Con motivo del décimo aniversario del nuevo Museo del Acrópolis, ICOM Europa e ICOM Grecia organizan conjuntamente una conferencia que analiza la incorporación de las prácticas digitales en el mundo de los museos.

<https://icom.museum/es/news/abrazando-lo-virtual-los-museos-europeos-responden-al-desafio-digital/>

Autism in Museums: a revolution in the making

Mentre treballem per a augmentar la diversitat, l'equitat, la inclusió i l'accessibilitat entre el públic dels museus i en el lloc de treball, hem d'atendre les necessitats dels visitants i dels treballadors neurodiversos. Claire Madge, fundadora del Regne Unit Autism in Museums, ofereix una visió general del que els museus poden fer, haurien de fer i estan fent, per a donar suport als visitants i al personal de l'espectre de l'autisme.

<https://www.aam-us.org/2019/07/16/autism-in-museums-a-revolution-in-the-making/>

Museos para un tiempo sin récords

(...) tras dos meses cerrados al público, los museos, los espacios para la contemplación del arte por antonomasia, afrontan esta nueva etapa con al menos dos certezas: la primera es que no es tiempo para pulverizar récords de visitantes a los que han contribuido las exposiciones temporales o el hecho de que el museo forme parte de los circuitos turísticos; la segunda es que la identidad digital no puede ser entendida como un aspecto accesorio sino como parte central del discurso del museo.

https://www.diariodesevilla.es/artes_plasticas/futuro-museos-despues-coronavirus_0_1465053863.html

Guillem d'Efak: "Els museus poden disminuir l'estrès del personal sanitari"

La pandèmia del coronavirus ha deixat empremta en els professionals sanitaris, la salut emocional dels quals ha quedat afectada, en menor o major grau, i amb seqüeles difícils de preveure. Per mitigar aquesta situació, l'Institut Català de la Salut (ICS) ha presentat Recuperart-19, una proposta basada en el mètode "Arts in Health" que fa servir els museus com a espais de millora del benestar emocional.

<https://www.nuvol.com/art/guillem-de-fak-els-museus-poden-disminuir-estres-del-personal-sanitari-109933>

How UK museums are responding to Black Lives Matter

Quan els museus del Regne Unit reobrin el mes que ve, serà a un món nou: no només pel que fa al

distanciament social i de mascareta, sinó perquè possiblement entrem en una altra època cultural.

La mort de l'afroamericà George Floyd va ser seguida per protestes globals en favor de la justícia social i la igualtat racial. La ira dirigida cap a estàtues que recorden persones controvertides del passat colonial britànic ha posat el punt de mira sobre els museus i les seves col·leccions, en allò que alguns veuen com un canvi generacional en les actituds.

<https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-53219869>

Royal Museums Greenwich boss Paddy Rodgers: 'Museums must be open to discussing our history and owning up to mistakes'

Paddy Rodgers, director de Royal Museums Greenwich: "Els museus han d'estar oberts a parlar de la nostra història i a afrontar-ne els errors"

<https://www.standard.co.uk/go/london/arts/royal-museums-greenwich-paddy-rodgers-interview-a4483001.html>

How Science Museums Can Talk About Race

A mesura que la gent de tot el país reacciona contra la brutalitat policial i el racisme sistèmic, les institucions culturals han d'aprofitar la seva plataforma com a fonts d'informació de confiança per a educar el públic sobre el racisme als Estats Units. Les discussions sobre la raça es limiten normalment als museus d'art i història, mentre que els museus de ciències tendeixen a centrar-se en el medi ambient, la salut i la conservació. Els museus de ciències no n'estan exempts, però, ja que el racisme s'entrecrua tant amb ciències ambientals com amb ciències de la salut.

<http://sites.tufts.edu/museumstudents/2020/06/30/how-science-museums-can-talk-about-race/>

Poden ajudar els museus a 'normalitzar' la diversitat cultural i de gènere?

La crisi sanitària, provocada per la Covid-19, ha coincidit amb unes setmanes socialment convulses entre la primavera i l'estiu de 2020. Els fets que han tingut lloc als Estats Units han provocat una allau de protestes racials arreu del món. Tot plegat, pocs dies

abans de la celebració del Dia Internacional de l'Orgull LGBTIQ+. Símbol del respecte social a la diversitat i de l'escolta activa a les persones per part dels museus.

Quin paper han de jugar precisament els museus en aquest context social de canvis sobtats? En paraules de Silvia Lindner, "l'art és el reflex de la societat que ens toca viure". Però, haurien de canviar el seu discurs només perquè una part de la societat els hi demana?

<https://museusdesitges.wordpress.com/2020/07/01/poden-ajudar-els-museus-a-normalitzar-la-diversitat-cultural-i-de-genere/>

How the superrich took over the museum world

El MoMA és un exemple primordial. Dels seus 51 fideïcomissaris amb dret a vot, almenys 45 (segons el meu recompte) treballen en finances, el món corporatiu, els béns immobles o el dret, o són els hereus o cònjuges de súper rics. Només un grapat d'ells provenen de fora d'aquests cercles daurats.

<https://www.nytimes.com/2019/12/14/opinion/sunday/modern-art-museum.html>

Com s'ha creat un catàleg online de museus en 2 setmanes: el cas d'exit #museuobert

Va arribar el confinament i vam veure amb tristesa com tot tancava. Amb una setmana de confinament, des de Nubilum i Coeli es va encendre la llumeta per tal d'ajudar a tots els equipaments museístics que no disposessin de catàleg online, i que ho poguessin fer de la manera més àgil possible. A mitjans de març es va proposar el projecte "Unim forces perquè els museus no parin" a través de xarxes i mailing a tots els museus i equipaments museístics de Catalunya, amb la idea de crear un portal on els museus hi poguessin publicar les seves col·leccions de manera gratuïta. Dues setmanes després va sortir a la llum museuobert.cat amb les col·leccions de 10 museus, i va anar creixent fins a més de 20 durant l'abril i el maig.

<https://www.coeli.cat/blog/museuobert-un-catalog-online-de-museus-en-2-setmanes/>

Ranking The World's Most Admired Art Museums, And What Big Business Can Learn From Them

Les empreses més grans del món inverteixen grans quantitats de temps i diners en la gestió de la reputació. Tot i això, quan es mesuren, els museus d'art tenen una reputació manifestament millor que fins i tot els negocis més ben considerats del món.

<https://www.forbes.com/sites/rsmdiscovery/2017/10/30/ranking-the-worlds-most-admired-art-museums-and-what-big-business-can-learn-from-them/>

Carme Clusellas, directora del Museu d'Art de Girona: "El museu ha de parlar-te de tu"

La Covid ha generat una important crisi del turisme i, els darrers temps, els nostres museus havien apostat molt per aquest tipus de públic. Els museus post-Covid segurament seran menys recurs turístic i més recurs cultural.

<http://www.elpuntavui.cat/cultura/article/1812156-el-museu-ha-de-parlar-te-de-tu.html>

How museum learning can help schools with their recovery curriculums

Actualment, hi ha moltes escoles que desenvolupen i comencen a promoure els seus "currículums de recuperació". Es tracta de reconèixer el que ha passat a la comunitat, fomentar la salut mental i el benestar dels alumnes, reajustar-los a la mentalitat d'aprenentatge. Sabem que les arts i els compromisos culturals ajuden a fomentar les relacions, a reactivar la curiositat per l'aprenentatge i proporcionen mètodes alternatius d'interacció als alumnes que han trobat el seu propi camí durant els últims mesos.

<https://gem.org.uk/how-museum-learning-can-help-schools-with-their-recovery-curriculums/>

MEMÒRIA del MAEF

Maria Bofill Martínez

*Procés de restauració del conjunt d'espases trobades as Caló de Sant Agustí (Formentera)
al Laboratori de Conservació i Restauració del MAEF*

Les commemoracions són moments de felicitat però també de reflexió sobre el temps transcorregut, d'introspecció per analitzar allò que s'ha superat satisfactòriament i el que no, i per valorar els vells i nous reptes que es presenten en el nostre camí. Fa 20 anys Eivissa va aconseguir ser inclosa en una llista selecta de ciutats que disposen d'un patrimoni excepcional i únic, els valors del qual són testimoni de tota la humanitat, de la seva història i del seu entorn natural. La necròpolis del Puig des Molins, gestionada pel Govern de les Illes Balears a través del MAEF, n'és un dels quatre bens que formaren part de la candidatura eivissenca. En aquests 20 anys s'ha pogut rehabilitar el Museu Monogràfic del Puig des Molins, dotant-lo de noves zones de treball (conservació preventiva,

restauració, magatzems, biblioteca, didàctica) i d'una nova i moderna museografia. També s'han continuat potenciant les línies d'investigació sobre el patrimoni arqueològic que es conserva en aquest jaciment, transmeses a la comunitat científica i a la resta de la societat a través de conferències, participació en congressos i publicacions. A més a més, l'any 2019, el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera ha rebut el reconeixement per part de l'emissora Onda Cero amb el premi en la categoria de divulgació científica per les Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica del MAEF. Cal recordar que aquestes Jornades es publiquen anualment, juntament amb altres publicacions científiques de la col·lecció Treballs de Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, des de fa 33 anys

Un dels grans reptes del MAEF en l'actualitat continua sent la rehabilitació del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera amb seu a Dalt Vila, sobre el qual aquest any s'ha pogut avançar en la seva tramitació. L'11 de desembre de 2019, la Comissió Insular d'Ordenació del Territori, Urbanisme i Patrimoni Historicoartístic del Consell Insular d'Eivissa va autoritzar el projecte d'execució de l'esmentat museu presentat per la Gerència d'Infraestructures i equips del Ministeri de Cultura del Govern d'Espanya. Per tant, en aquests moments, la següent passa en la que el MAEF col·labora amb l'equip redactor del projecte és la tramitació per a l'obtenció de la llicència d'obra per part de l'Ajuntament d'Eivissa.

El segon dels grans reptes en els que s'està treballant és en el procés d'elaboració del Pla Director del futur Museu de Formentera, en aquest cas, com a institució col·laboradora en un projecte liderat pel Consell Insular de Formentera i la Conselleria de Cultura, Participació i Esports del Govern Balear. Aquest projecte, el qual es trobava en un període d'inactivitat en els

darrers anys, ha estat inclòs en el Pla de Cultura 2018-2019 del GOIB, marcant com a objectiu la redacció del Pla Director del nou museu en 2 anys, i com a objectiu a 7 anys, tenir el museu obert i en funcionament.

PARTICIPACIÓ EN NOUS PROJECTES

El MAEF participa des del 2018 en el projecte euroregional liderat per l'AAMAEF "*InterMedit. L'intercanvi mediterrani a l'Antiguitat: Pont entre cultures*". El projecte es va iniciar enguany amb la digitalització de les peces seleccionades per a la futura exposició temporal, amb col·laboració amb el Museu d'Arqueologia de Catalunya (seu d'Empúries), el Musée d'Enserune, i el laboratori OpenLabs de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Els tècnics de la UAB es varen desplaçar a les instal·lacions dels tres museus participants per tal de començar aquesta part del projecte que té per objectiu obtenir models digitals de les peces. Aquests models en digital permetran tant fabricar-ne rèpliques en impressora 3D de cada peça (i posteriorment, incloure-les a la museografia de l'exposició temporal, manipulables amb les mans, etc.), com generar un model digital de cada objecte de cara a garantir-ne la seva conservació al llarg del temps.

Imatges del procés de digitalització amb escàner 3D de la terracota MAEF-1796

GESTIÓ DELS FONTS PATRIMONIALS I DOCUMENTALS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA

FONS ARQUEOLÒGICS

Un dels ingressos més emocionants de material arqueològic que ha viscut l'equip tècnic del MAEF en els darrers anys ha estat el del lot d'espases de cavalleria del segle XIX procedents del fons marí des Caló de Sant Agustí, a Formentera. El passat 15 d'agost, el propietari d'una embarcació que es trobava fondejada en aquesta platja, va recollir del fons marí un objecte metàl·lic que va resultar ser una espasa d'1,15 cm de longitud. Immediatament, el descobridor va contactar amb el MAEF per coordinar el seu trasllat a les instal·lacions del museu, i a més, no va treure la peça de l'aigua en cap moment per tal de que no perillés el seu excepcional estat de conservació. Paral·lelament, el MAEF va notificar la descoberta al Consell Insular de Formentera, els serveis tècnics del qual va planificar un intervenció arqueològica subaquàtica d'urgència per tal de comprovar la possible existència de més restes arqueològiques en aquesta zona. I, efectivament, durant les diverses immersions de rescat a càrrec de l'Institut Balear d'Arqueologia Marina (IBEAM) i el bussejadors del Grup Especial d'Activitats Subaquàtiques de la Guardia Civil (GEAS), es van recuperar un total de 17 espases més, totes elles de la mateixa tipologia i grau de preservació aparentment similar (inclús algunes es trobaven fusionades per la concreció marina).

Aquesta troballa única d'armament en context subaquàtic (probablement a nivell nacional) ha donat pas a un projecte de restauració liderat pel MAEF, el qual es va iniciar en el primer moment en què els tècnics del museu varen recepcionar la primera espasa al museu. El primer pas va ser iniciar el procés de desalinització i estabilització de la primera peça, procés pel qual han passat les 17 subsegüents espases que han arribat més tard. En aquest sentit, volem destacar la bona coordinació que hi ha hagut en tot moment entre el MAEF, el Servei de Patrimoni del Consell Insular de Formentera, i l'IBEAM, responsables aquests darrers de les intervencions arqueològiques subaquàtiques per a la recuperació de les peces i del seu estudi arqueològic.

Curiosament, setmanes més tard també va aparèixer una altra espasa, en aquest cas de dimensions molt més petites, i d'adscripció cronològica molt incerta, procedent de les aigües des Cap Negre, a Sant Antoni de Portmany. Des del MAEF valoram positivament aquest tipus de troballes excepcionals que generen molta visibilitat, expectació i debat sobre el patrimoni arqueològic que encara ens queda per descobrir i salvaguardar, molt especialment el que es troba en el fons marí de les nostres illes.

En el mes d'octubre es va produir una recepció inesperada per al MAEF, també de Formentera però aquest cop, procedent d'una intervenció de la Guàrdia Civil anomenada operació *Testaccio*. L'equip del Servei de Protecció de la Naturalesa (SEPRONA) va recuperar un total de 106 àmfores procedents del fons marí, ateses les gruixudes concrecions marines que presentaven la majoria d'elles, les quals havien estat emmagatzemades en diversos indrets de l'illa. Es tracta d'un conjunt bastant heterogeni d'àmfores de diversa cronologia, tipologia i procedència, i conservades moltes d'elles senceres o parcialment fragmentades. L'equip tècnic del MAEF es va desplaçar a Formentera per realitzar l'embalatge i transport cap al magatzem extern del museu en col·laboració amb el SEPRONA i els serveis tècnics del Consell Insular de Formentera. Fins a que conclouï la investigació policial, el conjunt amfòric romandrà dipositat al MAEF per garantir-ne la seva seguretat i conservació.

FONS DOCUMENTALS

La **biblioteca del MAEF** ha incrementat el seu fons en 218 volums que es divideixen en 144 revistes, 45 monografies, i altres publicacions vàries vinculades amb temàtiques d'arqueologia, patrimoni, història, i museografia. Gràcies a aquestes noves adquisicions, el catàleg de la biblioteca ha arribat a un total de **27.040 publicacions**. La feina gairebé diària de gestió, catalogació, intercanvi bibliotecari i atenció a l'usuari (principalment investigadors amb cita prèvia), ara desenvolupada per un auxiliar de biblioteca com a part de la plantilla del MAEF, ha permès que en poc temps es podrà formar part de la Xarxa de Biblioteques de les Illes Balears, amb l'objectiu final de poder estar oberts al públic amb horari diari.

L'arxiu fotogràfic del MAEF s'incrementa anualment per tal de millorar la documentació gràfica dels materials arqueològics i dels espais museístics que es gestionen des del centre. Aquest any s'ha realitzat un treball tècnic de fotografia professional del conjunt de materials d'època púnica que es cediren per a l'exposició temporal *'Carthago. Il mito immortale'*, celebrada al Coliseu de Roma. Aquest reportatge fotogràfic ha estat inclòs a la publicació del catàleg de l'exposició, amb el qual s'amplifica encara més la difusió a nivell internacional del nostre patrimoni arqueològic.

Conjunt de materials de l'aixovar funerari recuperat a l'hipogeu 27 de 1922 (425-350 aC.) de la necròpolis del Puig des Molins, inclòs a l'exposició Carthago. Il mito immortale (Foto Raymar. Arxiu MAEF)

RECURSOS HUMANS

Durant aquest any s'han produït quatre noves incorporacions de personal interí del MAEF: una correspon a la històrica demanda d'un auxiliar de biblioteca que permeti donar continuïtat i estabilitat a la gestió del fons bibliogràfic del MAEF per tal de poder obrir quan abans la biblioteca al públic; i tres places d'ordenança destinades a l'atenció al visitant del museu. D'altra banda, també s'ha hagut de fer front a tres baixes de llarga duració. Les noves places fan que la plantilla del Museu estigui formada per: un director, una cap de Secció 1 - conservadora, una restauradora, un administratiu, una auxiliar administrativa, un auxiliar de biblioteca (nova incorporació), tres subalterns (dos d'administració, un de manteniment), set ordenances de vigilància, i dos netejadores. El pressupost del centre destinat a despeses de personal ha estat 626.637 € per l'any 2019.

Pel que fa a personal extern, s'ha continuat el contracte amb una empresa de **seguretat**, molt necessària per garantir la seguretat de les col·leccions i de tot l'espai de la necròpolis del Puig des Molins. Per a la realització d'activitats de caràcter didàctic, aquest és el segon any de duració d'un contracte obert simplificat que permetrà garantir la continuïtat del **projecte didàctic del MAEF**. Per últim, i per cobrir mancances que només poden ser resoltes amb caràcter puntual, es va encarregar una feina de curta durada (dos mesos) per realitzar tasques de catalogació, identificació, documentació fotogràfica i introducció al sistema Domus de materials arqueològics.

Visita del Departament de Didàctica del MAEF al CEIP Venda d'Arabi (3r de primària)

PRESSUPOSTOS DEL MAEF

El pressupost total del 2019 destinat al funcionament del centre va ser de 271.301 €, dividits entre **Capítol 2** (despeses corrents en béns i serveis 241.784 €) i **Capítol 6** (inversions reals 16.517 €). La distribució del pressupost segons els conceptes principals de despesa va ser la següent: arrendaments d'edificis i d'altres construccions (63.115 €); reparació, manteniment i conservació (9.403 €); material informàtic i d'oficina (4.169 €); aigua, altres subministraments i energia electricitat (6.250€), comunicacions telefòniques i altres (2.101 €), tributs locals (80 €); reunions, conferències i cursos (1.000 €); estudis i treballs

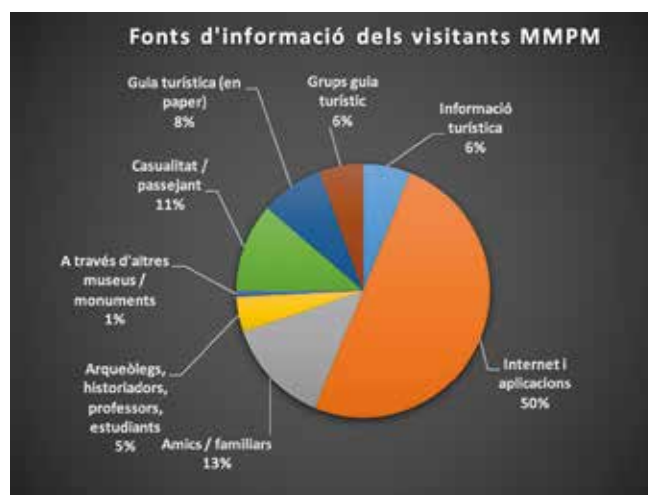
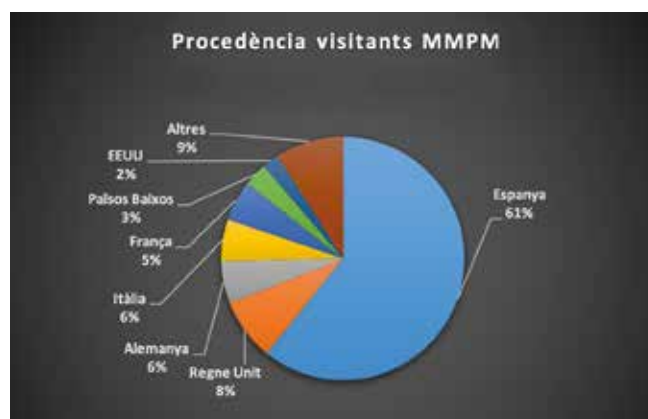
tècnics (70.000 €); altres treballs (75.722 €); dietes, locomoció i trasllats (750 €); vestuari (540 €); adquisició de béns museístics (3.000 €); béns de patrimoni històric, artístic i cultural (10.000 €); utilatge (2.000 €); mobiliari i estris (2.750 €); equips per a processos d'informació (3.006 €); altre material immobilitzat (8.0761 €). L'any pressupostari va finalitzar amb un nivell d'execució del 100% pel que fa als capítols 2 i 6.

VISITANTS 2019

És molt gratificant anunciar que les xifres de visitants del Museu Monogràfic del Puig des Molins es mantenen i continuen augmentant poc a poc, fins als **18.457 visitants** en el 2019, amb un increment de 554 persones respecte l'any anterior. Més encoratjadora és encara la xifra obtinguda si comparem la pujada efectuada en els darrers cinc anys, amb un augment de 5.095 persones entre el període 2014-2019. Enguany els mesos de major nombre de visitants no han estat els mesos d'estiu, sinó el mes de març, corresponent a les vacances de la Setmana Santa. Tot i que la tendència és a l'alça, el nostre objectiu ha de ser el d'un creixement molt més elevat considerant el nombre total de turistes anual que rep l'illa d'Eivissa, la capacitat del museu en atendre al públic, i el seu potencial com a seu museística de primer ordre gestionant un bé declarat Patrimoni de la Humanitat.

El Museu Monogràfic Puig des Molins ha implantat un nou sistema d'enregistrament de visitants que permet tenir un control estadístic dels llocs de procedència de les persones que ens visiten, i la font d'informació que ha motivat o facilitat la seva visita. Les dades del 2019 indiquen que un 61% dels visitants són d'origen nacional, seguits de països com Regne Unit (8%), Alemanya (6%), Itàlia (6%), i França (5%), entre d'altres països amb un percentatge menor. Aquestes xifres reforcen la necessitat de seguir apostant per una difusió multilingüe tant de la cartellera com dels fulletons de sala de les exposicions, per tal de donar un millor servei als visitants estrangers. Pel que fa a les fonts d'informació a través de les quals els visitants planifiquen la visita al museu, es confirma l'altíssim percentatge (50%) de persones que recorren a internet (cercador *Google*, aplicacions tipus *Tripadvisor*, etc.) per conèixer els recursos turístics de l'illa i els llocs d'interès, entre els quals el MAEF apareix com

un dels principals. En aquest sentit, resulta molt útil la gestió del compte *Google My Business* del Museu Monogràfic Puig des Molins, el qual permet obtenir valoracions i comentaris dels usuaris, compartir imatges, emetre actualitzacions sobre el nostre web, horari d'obertura especials (per ex., en dies festius), juntament amb altres opcions que permeten tenir un contacte més directe amb el públic d'internet.

L'estadística mostra la necessitat d'enfortir la col·laboració amb les oficines d'informació turística, doncs només un 6% del públic ha conegut l'existència del MAEF a través d'aquests punts d'informació. També és relativament baix (6%) el volum de visitants acompanyats per un guia turístic. A més, destaca un percentatge notable les persones que ho descobreixen passejant per carrer, i per casualitat (11%), la qual cosa hauria de motivar augmentar els senyals en la via pública que anuncien els monuments i llocs d'interès cultural de la ciutat. Un altre sector dels visitants hi ha accedit a través d'amics i familiars (13%), o es tracta de persones interessades en l'arqueologia i la història (un 5% són arqueòlegs/arqueòlogues, historiadors/

es, professors/es, estudiants). Finalment, només un 1% ha conegut l'existència del museu a través d'algun altre monument o centre cultural, la qual cosa també ens fa pensar en la necessitat de crear recorreguts patrimonials per l'illa, i generar nous projectes de col·laboració amb la resta d'institucions que gestionen béns patrimonials visitables.

DIVULGACIÓ CIENTÍFICA I DIFUSIÓ

Aules del MAEF 2019. Introducció a la moneda d'Al-Àndalus

Els dies 5, 6 i 7 de març va tenir lloc el curs "Introducció a la moneda d'Al-Àndalus" impartit pel Dr. Fèlix Retamero Serralvo, dividit en tres sessions. A la primera es varen explicar alguns conceptes bàsics per a comprendre el funcionament de la moneda en les societats medievals, en general. També es va fer un breu estat de la qüestió dels estudis sobre la moneda andalusina i una presentació d'alguns dels tipus monetaris més característics, ordenats cronològicament. Aquestes explicacions serviren per repassar breument la història de les diferents dinasties que varen governar a al-Àndalus. A la segona sessió es varen explicar els diferents mètodes emprats per a l'estudi de les monedes (l'estimació de volums d'emissió; l'estudi de les troballes monetàries; la relació amb els contextos arqueològics). D'altra banda, es va parlar dels diferents usos de les monedes a la societat andalusina mitjançant la presentació d'alguns casos. A la tercera sessió, finalment es varen presentar les monedes andalusines trobades a Eivissa i Formentera, introduint-nos en els problemes d'interpretació que suscitaven algunes de les troballes. Aquest curs va poder ser enregistrat íntegrament, i es troba disponible en línia a través del canal de Youtube del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (<https://www.youtube.com/channel/UCXdSvxFXkl8t-0QcUaBqRpg>).

Conferències

El dimarts 8 de gener va tenir lloc la conferència "El món perdut de les Pitiüses: Una història personal sobre la paleontologia a Eivissa i Formentera", a càrrec de Josep Antoni Alcover i Enric Torres-Roig (IMEDEA-CSIC), un acte en col·laboració amb la Societat Arqueològica d'Eivissa i Formentera (SAEF). En aquesta ponència es van mostrar les principals

aportacions que des de la paleontologia s'han fet per ampliar el coneixement sobre la fauna vertebrada que habitava les illes d'Eivissa i Formentera abans de l'arribada dels humans.

El dimarts 5 de febrer, Francesc Calafell (CSIC-UPF) va donar la conferència "Fenícis i eivissencs. Una perspectiva genètica", en la que es plantejava quina ha estat l'herència genètica de l'actual població illenca amb referència a les arribades de poblacions externes al llarg de la història. Disponible al nostre canal de Youtube.

En el marc de les activitats programades al voltant de l'exposició temporal "Sa Galera. Més de 4000 anys d'història", organitzada per l'Ajuntament de Palma i l'Associació d'Amics de na Galera a la sala Can Balaguer, el director del MAEF, Benjamí Costa, va oferir una conferència el dia 27 d'abril explicant la relació entre l'Eivissa púnica i sa Galera (Mallorca).

EXPOSICIONS TEMPORALS

Unes illes en Bronze. Les Pitiüses en les xarxes metal·lúrgiques de la prehistòria

El 8 de febrer es va inaugurar l'exposició temporal "Unes illes en Bronze. Les Pitiüses en les xarxes metal·lúrgiques de la prehistòria", organitzada pel MAEF i amb el Dr. Pau Sureda Torres com a comissari de la mostra. L'exposició presenta la col·lecció d'objectes metàl·lics d'època prehistòrica recuperats a Eivissa i Formentera: destrals de diversa tipologia, lingots, una

Inauguració de l'exposició. Unes illes en Bronze

punta de fletxa, un ham, ... Objectes diversos que ens informen sobre la importància que va tenir el metall entre les societats prehistòriques que van colonitzar i es van assentar a les illes Pitiüses a partir de finals de l'III mil·lenni abans de la nostra era. Tots aquests objectes singulars han estat analitzats recentment en el marc d'un projecte d'arqueometal·lúrgia, els resultats del qual també es presenten a l'exposició. La mostra es va completar amb una visita guiada per l'exposició a càrrec del comissari el dia 24 d'abril.

Els secrets del Puig de s'Argentera. El mineral de galena i la seva explotació al llarg del temps

El 18 de maig, **dia Internacional dels Museus**, va quedar inaugurada la nova exposició temporal del MAEF sobre la mineria entorn del puig de s'Argentera, a Sant Carles de Peralta (Eivissa), amb el Dr. Marcus Heinrich Hermanns com a comissari. L'explotació del mineral a s'Argentera (lat: argentum, plata) és esmentada en la documentació escrita per primera vegada en el segle XIII, és a dir, després de la conquesta catalana de 1235. No obstant això, l'exposició mostra les evidències arqueològiques que permeten datar els inicis d'aquestes mines en època fenícia —concretament, a partir de les troballes de metall de galena argentífera al poblat de sa Caleta, al sud de l'illa—, acompanyades d'una col·lecció de peces de plom trobades a Eivissa i Formentera com ceps d'àncora, lingots, o la singular figureta del déu Reshef, així com inclou el material miner recuperat en les excavacions a s'Argentera. L'exposició també va comptar amb visites guiades a càrrec del comissari de la mostra els dies 16 de novembre i 14 de desembre.

Inauguració de l'exposició Els secrets del Puig de s'Argentera

Carthago. Il mito immortale

El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (MAEF) va participar en l'exposició "*Carthago. Il mito immortale*" organitzada pel Parco Archeologico del Colosseo de Roma, amb el préstec de 27 peces del seu fons datades en època púnica. La mostra reunia un conjunt excepcional de més de 400 peces arqueològiques de museus de tot el Mediterrani (Líban, Tunísia, Sardenya, Sicília, Cartagena, Madrid, Barcelona, entre d'altres), a través de les quals s'ha volgut mostrar la grandesa d'una de les civilitzacions més potents i fascinants del món antic.

matges del muntatge de l'exposició Carthago. Il mito immortale, al Coliseu de Roma

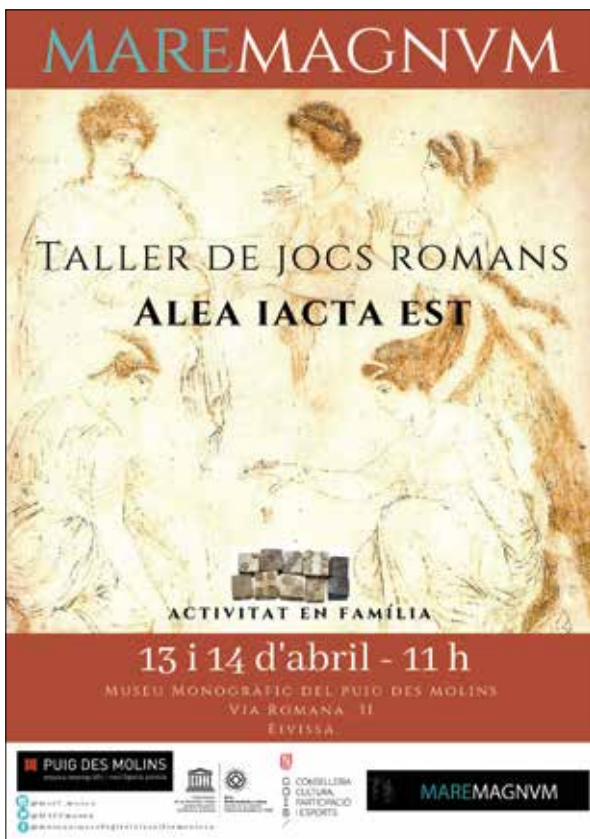
La selecció del MAEF incloïa terracotes de la necròpolis de Puig des Molins i dels santuaris de s'Illa Plana i es Culleram; ungüentaris i collarets de pasta vítria, closques d'ous d'estruç decorats; una selecció de joies d'or; i un aixovar complet procedent de l'hipogeu 27 (1922) de la necròpolis de Puig des Molins. L'exposició s'inaugurà el dia 26 de setembre de 2019 i va estar oberta al públic fins el mes de febrer de 2020, quan els monuments d'Itàlia varen haver de tancar per la crisi sanitària. Tot i així, les dades de visitants a l'exposició varen ser espectaculars: el 19 de febrer de 2020 ja l'havien visitat 1.456.682 persones.

Monedes de la història de Formentera. La col·lecció Hilario Serra

El 30 de setembre es va inaugurar a la sala de l'Ajuntament Vell de Sant Francesc Xavier (Formentera) l'exposició temporal que presentà en públic per primera vegada la col·lecció numismàtica d'Hilario Serra. Dividida per períodes històrics (moneda d'època púnica, moneda romana, moneda àrab, i moneda medieval, moderna i contemporània), la col·lecció ha permès als investigadors col·laboradors obrir noves qüestions d'estudi i plantejar hipòtesis sobre la història de Formentera.

DIVULGACIÓ CIENTÍFICA I DIFUSIÓ

L'associació MAREMAGNVM organitza anualment, en col·laboració amb nombroses institucions culturals i educatives de les illes Balears, el **festival MAREMAGNVM Balears** amb l'objectiu de difondre la història i la cultura clàssica entre la societat balear. Enguany el MAEF ha participat amb un taller de jocs romans titulada *Alea iacta est*, realitzat a la necròpolis del Puig des Molins oberta al públic familiar els dies 13 i 14 d'abril.

Pòster de l'activitat "Taller de jocs romans Alea iacta est" al MAEF

L'aula de cinema històric 2019 ha estat dedicada a la Guerra Civil espanyola amb motiu del 70è aniversari del final del conflicte. Les pel·lícules seleccionades per aquest cicle han estat *La Vaquilla* (1985), *¡Ay, Carmela!* (1990), *Tierra y Libertad* (1995) i *La hora de los valientes* (1998).

Amb l'arribada de Tots Sants, el MAEF organitzà en col·laboració amb l'Ajuntament d'Eivissa i l'Associació d'Amics del MAEF la quarta edició de l'activitat **Feim barri, feim necròpolis**. Els tallers varen començar el dia 2 de novembre a les 11h, amb el taller de momificació a càrrec del MAEF, entre d'altres activitats organitzades per l'Ajuntament d'Eivissa (taller de panellots, degustació de bunyols, rosaris de tots sants, etc.). A partir de les 19h començà la visita a la casa pagesa des Porxet, aquest any ambientada amb la presència d'éssers mitològics com Medusa, Minotaure o les Parques, que guiaren als visitants en grups de 20 persones per un recorregut d'ensurts i sorpreses ben divertit.

COMMEMORACIONS

Amb motiu del **Dia de les Illes Balears**, 1 de març, el MAEF va oferir un concert de música a càrrec del grup Aires Formenterers, el qual va resultar tot un èxit de participació, superant l'aforament de 100 persones a la sala d'actes del museu. A més, durant dos dissabtes consecutius també es varen organitzar diversos tallers familiars de ceràmica talaiòtica, així com visites guiades per la necròpolis del Puig des Molins, i jornades de portes obertes al museu entre els dies 26/02- 02/03.

20 anys Eivissa Patrimoni de la Humanitat

En el marc de les celebracions del 20è aniversari de la declaració d'Eivissa Patrimoni de la Humanitat l'any 2019, el MAEF va organitzar dos activitats: visites guiades per a adults i per a infants a la necròpolis del Puig des Molins el dia 19 d'octubre, i la conferència a càrrec del president de l'AAMAEF, Jordi H. Fernández el dia 3 de desembre, titulada "Los inicios de la arqueología en el Puig des Molins: de la Sociedad Arqueológica Ebusitana a Carlos Román". Finalment, el MAEF ha realitzat una reconstrucció per fotogrametria 3D dels hipogeus de la Mula i un nou vídeo

divulgatiu per commemorar els 20 anys de la inclusió de la necròpolis del Puig des Molins a la llista de Patrimoni Mundial, generant així recursos audiovisuals a l'abast del gran públic mitjançant el nou canal de Youtube del MAEF.

Concert de Nadal

Enguany el MAEF va oferir un concert de Nadal el dia 20 de desembre a la seva sala d'actes convidant al músic Joaquín Garli, qui va preparar un programa especial amb cançons de música gospel i alguns temes nadalencs per a l'ocasió.

ACTIVITATS DIDÀCTIQUES

Durant l'any 2019, el Museu Monogràfic Puig des Molins ha rebut un total de 3.000 escolars procedents de centres educatius d'Eivissa i Formentera. A més, l'equip de didàctica del MAEF també s'ha desplaçat en nombroses ocasions als centres per dur a terme tallers i activitats didàctiques adaptades a tots els nivells educatius, des de primària fins a batxillerat. Com a novetat d'enguany, es va dissenyar una activitat tipus "scape room" a les sales d'exposició del Museu vinculant proves i pistes amb les peces de la nostra col·lecció.

CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Un dels projectes més importants iniciats en aquest 2019 per part del departament de Conservació i Restauració del MAEF ha estat el del conjunt d'espases procedents de Formentera. Aquest projecte ha implicat no només destinar bona part dels recursos del laboratori al mateix, sinó també el d'adaptar una part important de les instal·lacions del laboratori per dur a terme els processos de restauració que aquest conjunt requereix (adquirir dipòsits especials per al procés de dessalinització, compra de materials específics, etc.). Altres projectes desenvolupats enguany ha estat el de neteja i estabilització del conjunt numismàtic exposat a Formentera (col·lecció Hilario Serra), a més de les tasques habituals de conservació preventiva de materials arqueològics, i el disseny, preparació i execució de les exposicions temporals de producció pròpia realitzades pel MAEF.

PROJECTES D'INVESTIGACIÓ

L'equip del MAEF ha continuat aquest any dirigint i col·laborant en diversos projectes d'investigació arqueològica:

- El grup de recerca "Ibiza Púnica", adscrit a la Universitat Autònoma de Madrid, i amb diversos membres del MAEF entre l'equip investigador, ha continuat l'estudi de les campanetes de bronze procedents d'Eivissa custodiades al Museu d'Arqueologia de Catalunya (Barcelona). S'ha realitzat la seva identificació, examen i fotografia de tots els exemplars per part de les investigadores Maria José López Grande i Francisca Velázquez. Aquest treball està orientat a la publicació d'una monografia sobre les campanetes de bronze recuperades a les necròpolis feniciopúniques d'Eivissa. Paral·lelament, i per completar l'estudi d'aquests materials, s'ha realitzat l'anàlisi fisicoquímics de diverses campanetes i escarabeus procedents de la necròpolis del Puig des Molins, al laboratori del SECYR-UAM.
- "La pesca a Illes Pitiüses, des dels primers habitants fins al s. XX", sota la direcció de Benjamí Costa. S'ha continuat la investigació sobre el funcionament de les almadraves del segle XIX i XX.
- En el mes de febrer, la prof. Carmen Alfaro Giner (Univ. de València) va realitzar una estada a les instal·lacions del museu per continuar amb les tasques de documentació i estudi de materials en el marc del projecte d'investigació en col·laboració amb el MAEF centrat en la producció de porpra i elaboració de teixits a Eivissa en època púnica i romana.
- En el mes d'octubre, el MAEF també va rebre a les investigadores Meritxell Ferrer (Univ. Pompeu Fabra) i Mireia López (Univ. de València) per tal d'estudiar el conjunt de motlles púnics de la col·lecció del museu. Aquest projecte de recerca, en el que s'estan revisant els materials punicoebusitans de diversos museus estatals, té com objectiu posar en relació aquests objectes amb els rituals de marcar cert tipus de menjars en el món feniciopúnic del Mediterrani occidental.

Acte inaugural del XI Col·loqui Internacional del CEFYP al MAEF

ORGANITZACIÓ DE L'XIè COL·LOQUI INTERNACIONAL DEL CEFYP

Entre els dies 27, 28 i 29 de novembre va tenir lloc al MAEF el XI Col·loqui Internacional del Centre d'Estudis Fenicis i Púnics (CEFYP) titulat *“La muerte y el más allá entre fenicios y púnicos. Homenaje al profesor Manuel Pellicer Catalán”* En aquesta nova edició celebrada Eivissa per primera vegada, el CEFYP va reunir a 23 ponents procedents de diversos països i centres de recerca d'Espanya, Portugal, França, Itàlia, Tunísia i Líban, amb l'objectiu de presentar les novetats en la investigació al voltant de les pràctiques funeràries d'aquestes comunitats, així com de tots els camps de recerca vinculats (estudis antropològics, arqueologia de la mort i identitat, noves tècniques d'investigació en l'arqueologia funerària, etc.). El col·loqui es va completar amb diverses visites al Museu Monogràfic i a la necròpolis del Puig des Molins, al conjunt monumental de Dalt Vila, i als jaciments

de Ses païsses de Cala d'Hort. Per part de l'equip del MAEF, es va participar en dos ponències: *“Ibiza. Práxis funerarias en el ámbito rural de la Ibiza púnica”* (Joan Ramon i Benjamí Costa), i *“Aproximación al paisaje funerario de la necrópolis del Puig des Molins”* (Jordi H. Fernández i Ana Mezquida).

PUBLICACIONS CIENTÍFIQUES

Bofill, M. 2019. “Els instruments lítics de sa Ferradura”, dins ANGLADA, M., LEÓN, M. J., RAMIS, D. i SALAS, M. (eds.), *Promontoris i murades: Els assentaments costaners de l'edat del bronze a Mallorca i Menorca*. Col·lecció Sitjot. Consell Insular de Menorca, pp. 54-55.

Cirer, F., Costa, B., Ferrer Abárzuza, A. 2019. *Història d'Eivissa i Formentera. Des de la prehistòria al turisme de masses*. Balàfia Postals. Eivissa.

Costa, B. 2019. "Ibiza", dins LÓPEZ-RUIZ, C., DOAK, B. R. (ed.), *The Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*. Oxford University Press, pp. 569-583.

Costa, B. 2019. "La pesca d'almadrava a les Pitiüses al s. XIX. Noves dades i alguna rectificació", el Pitiús, pp.18-28.

Costa, B., 2019. "Isole Baleari", dins A. RUSO, F. GUARNERI, P. XELLA, J. A. ZAMORA (eds.), *Carthago. Il mito immortale*. Ediz. illustrata. Soprintendenza archeologica di Roma. Electa, pp.109-110.

Fernández, J. H. 2019. "El proyecto frustrado de una Biblioteca Pública en Eivissa", *Revista Fites*, nº 19, pp. 29-33.

Fernández, J. H., López-Grande, M. J., Mezquida, A. i Velázquez, F. 2019. "Representaciones de Bes en vidrio procedentes de Ibiza", dins A. FERJAOUI y T. REDISSI (eds.), *Actes du VIIème congrès international des études phéniciennes et puniques: La vie, la mort et la religion dans l'Univers phénicien et punique*. Hammamet, 9 - 14 novembre 2009. Institut National du Patrimoine, Ministère des Affaires Culturelles, République Tunisienne, Tunis, Volume II, pp.: 847-858.

López-Grande, M. J., Mezquida Orti, A., Fernández, J. H. i Velázquez Brieva, F. 2019.

"Representaciones de estructuras funerarias y culturales en los amuletos púnicos", dins A. FERJAOUI i T. REDISSI (eds.), *Actes du VIIème congrès international des études phéniciennes et puniques: La vie, la mort et la religion dans l'Univers phénicien et punique*. Hammamet, 9 - 14 novembre 2009. Institut National du Patrimoine, Ministère des Affaires Culturelles, République Tunisienne. Tunis, Volume III. pp. 1423-1433.

Marín Ceballos, M. C., Jiménez Flores, A. M., Deamos, B., Fernández Gómez, J. H., Mezquida Orti, A. M., 2019: "La cueva de es Culleram (Ibiza): nuevas perspectivas", dins A. FERJAOUI i T. REDISSI (eds.), *Actes du VIIème congrès international des études phéniciennes et puniques: La vie, la mort et la religion dans l'Univers phénicien et punique*. Hammamet, 9 - 14 novembre 2009. Institut National du Patrimoine, Tunis. Volume II, pp. 1751-1770.

Velázquez, F., Fernández, J. H., López-Grande, M. J. i Mezquida, A. 2019. "Hallazgo de un nuevo escarabeo de Bes/Sileno en la necrópolis de Puig des Molins", dins A. FERJAOUI i T. REDISSI (eds.), *La vie, la mort et la religion dans l'univers phénicien et punique. Actes du VIIème Congrès International des Études Phéniciennes et Puniques*. Institut National du Patrimoine, Ministère des Affaires Culturelles, République Tunisienne. Tunis. Volume II, pp. 859-868.

INFORMACIÓ de L'AAMAEF

Helena Jiménez Barrero

L'AAMAEF aprofita un any més l'oportunitat que ens brinda la revista FITES per a apuntar-nos a les seves pàgines i tractar de resumir un any complet d'activitats. L'AAMAEF ha tractat, una vegada més de continuar amb la seva tasca de suport en la difusió del patrimoni de les Pitiuses, col·laborant activament en qualsevol dels fronts en comú amb el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Moltes de les nostres activitats segurament ja vos resulten de sobres conegudes, són petits clàssics de les nostres memòries, però sempre tractem d'aportat alguna nova als nostres socis i amics i així ho hem fet durant d'aquest 2019.

Començarem amb les *Tardes amb la Història* una sèrie de quatre conferències impartides per l'egiptòloga Maria José López Grande entre els dies 20 i 23 de

maig sobre el paper de la dona en la societat egípcia sota el títol de Reines, sacerdotesses, dames alegres i altres dones als dominis del faraó.

Els títols de les conferències van ser: *Dones de la Reialesa a l'Egipte faraònic*, *La "senyora de la casa" i altres antigues egípcies en l'àmbit de la llar*, *Les "esposes del déu" i altres sacerdotesses de l'antic Egipte* i per a finalitzar, *La dama Tabubú i altres dones alegres en l'antiguitat egípcia*; els amants del món egipci es van reunir una vegada més per a escoltar a la Doctora López Grande i endinsar-se al fascinant país del Nil des de la perspectiva de les figures femenines en els diferents àmbits de la vida a l'Egipte Antic, des de la reialesa a les classes més humils, passant per la seva presència en l'àmbit religiós i civil.

Tardes amb la Història amb l'egiptòloga Mª José López Grande

Taller d'Arqueologia Experimental 2019

Les activitats amb nens han estat una part important de les nostres activitats, començant com cada any amb el *Taller d'Arqueologia experimental* que sol dur-se a terme cada Setmana Santa, coincidint amb les vacances dels centres escolars. És una activitat destinada als nens i nenes d'entre 5 i 12 anys. Com cada any, s'orienta a una cultura o època històrica concreta, des d'un punt de vista molt actiu i participatiu. Sens dubte una forma fora de l'habitual de connectar amb la història, com ho farien aquells que tracten d'aprendre sobre la història posant-la en pràctica, que millor forma que entendre com funcionen les coses que posant-les literalment en pràctica? El 2019 el tema seleccionat per a l'ocasió va ser. *Voleu conèixer als romans?*, una aproximació a com vivien

els romans, descobrint la seva cultura i el llegat que aquesta civilització ens va deixar en diferents àmbits: *Mare nostrum*; *Fiat lux*: que es faci la llum; *Maledicat*: jo et maleixo; *El calendari romà* i, finalment, *Una de romans: Gladiator*.

Amb l'arribada de l'estiu, el *Taller d'Arqueologia* d'aquest 2019, es va orientar com en altres ocasions als alumnes de primer cicle de secundària i últim cicle de primària. És una oportunitat més d'aprendre i entretenir, en un ambient privilegiat. Els petits de cinc a divuit anys s'aproximen al patrimoni històric, etnològic i arqueològic de les Pitiüses, al mateix temps que se'ls permet aprofundir en el coneixement dels mètodes i tècniques científiques que empren habitualment els diferents professionals relacionats amb el patrimoni (arqueòlegs, historiadors, conservadors, restauradors, fotògrafs, dibuixants, etc.). Que els petits coneguin el context històric i cultural del medi, en el qual es desenvolupa cada any el taller, la necròpoli del Puig des Molins i la casa pagesa des Porxet (una construcció tradicional del segle XVII) i aprenguin a apreciar-la, no sols com el jaciment arqueològic que és, sinó també com un medi natural excepcional, una petita càpsula del temps a l'interior de la ciutat d'Eivissa.

L'excavació simulada als voltants de la casa pagesa, emprant per a això un sector de cambres funeràries

Taller d'Arqueologia d'Estiu 2019

Taller de momificació al Feim Barri, Feim Necròpoli

adaptades a tal efecte, on els petits investigadors fan servir les tècniques tradicionals per a l'excavació, conservació i documentació d'una sèrie d'enterraments de diferents èpoques i els seus respectius aixovars. Sens dubte, com ja hem esmentat en altres ocasions, una forma molt més didàctica i atractiva de submergir-se en el món de l'arqueologia, afegint tècniques d'antropologia, fotografia, topografia, dibuix arqueològic, conservació i restauració, etc.

Continuant amb la tasca divulgativa duta a terme pel MAEF en el seu programa de *Viu la Cultura*, l'AAMAEF ha tractat de col·laborar amb els nous programes educatius dissenyats des del Departament de Didàctica i destinats principalment als centres escolars de les Pitiüses. Les activitats d'aquest programa són cada vegada més participatius i dinàmics, conjugant les necessitats educatives pròpies d'una visita cultural a un Museu amb activitats atractives per als petits visitants. Les visites al Museu Monogràfic del Puig des Molins, pot enriquir-se amb tallers específics dissenyats a la mesura de les necessitats de les escoles, amb tallers de metal·lúrgia, ceràmica, mosaic, art i vida prehistòrica, cultura i tecnologia púnica o romana o arqueologia experimental.

Els tallers es van realitzar de juny a setembre, en grups dirigits a diferents edats, la qual cosa permet adaptar els continguts propis del taller a cada edat, de 5 a 7 anys, de 8 a 12 i diversos grups dedicats als més

grans, generalment repetidors que ja han gaudit de l'experiència en altres ocasions. Tots els grups van ser un èxit d'assistència i les sensacions, com cada any, van ser positives i carregades d'entusiasme.

FEIM BARRI

PROGRAMA D'ACTIVITATS I DINAMITZACIÓ CIUTADANA

MUSEU DE PUIG DES MOLINS 2 DE NOVEMBRE 2019

11:00 / 14:00H **TALLERS INFANTILS:**
 TALLER DE MOMIFICACIÓ
 PERSONATGES VIVENTS DE LA NECRÒPOLIS
 NARRACIONS DE LLEGENDES A CARRER D'ANGELLS MARTÍNEZ
 FEIM FANILLETS
 ROSARI DE TOTS SANTS
 TALLER DE FANALETES AMB LLUM
 FIGURETES AMB PINYES
 MAQUILLETGE DE POR
 DEGUSTACIÓ DE BUNYOLS

18:30 / 23:00H **BRUJES D'ADUÍ I D'ALLÀ**
 NARRAT PER ANGELLS MARTÍNEZ I OLIMPI
 DEGUSTACIÓ DE BUNYOLS

19:00 / 23:00H **BENVINGUTS AS PORKET. CASA FANTASMA**
 RECORRER A CARRER DE LA TANT PÒSSIDA
 VISITA A LA CASA FANESA DES PORKET
 CASA 20
A PARTIR DE LES 21:00:
 NOMÉS PER A MAJORS DE 10 ANYS

RESERVA DE PLACA AL PORKET 871 387 800 EXT. 24242 - PARTICIPACIÓ CIUTADANA BISSIDA ES - MATINS 8 - 14H

FEIM BARRI
FEIM NECRÒPOLIS

Halloween 2019

Visita Teatralitzada a la Necròpoli del Puig des Molins

El *Museu en Família*, també va continuar amb la seva marxa durant el 2019 amb una sèrie de tallers temàtics orientats a grups familiars compostos per almenys, encara que no obligatòriament, una persona adulta (pare, mare, avis, etc.) i un o més nens d'entre 6 i 12 anys d'edat. Els tallers estan reforçats amb activitats plàstiques i manuals per gaudir d'una experiència especial i atractiva per a nens i majors. En aquesta ocasió els tallers realitzats van ser: el dissabte 16 i el diumenge 17 de març, *Quan els dinosaures poblaven la Terra*, el dissabte 20 i el diumenge 21 d'abril: *Lucy in the sky: l'evolució humana*; el dissabte 18 i el diumenge 19 de maig: *Taller de momificació*, el dissabte 22 i el diumenge 23 de juny: *Mites grecs V: Dèdal i el laberint*; el dissabte 21 i el diumenge 22 de setembre: *El poble porpra: indumentària púnica*; el dissabte 19 i diumenge 20 d'octubre: *Camí al Muchu Picchu*; el dissabte 16 i diumenge 17: *Catrinas i diablillos*; i per a finalitzar, el dissabte 14 i el diumenge 15: *Nadal al món*

En col·laboració amb l'Ajuntament d'Eivissa i dins del programa d'activitats i dinamització ciutadana es realitzen des de fa ja quatre anys una jornada d'activitats relacionades amb la festivitat de Tots els Sants, que el 2 de novembre de 2019 va incloure un matí de tallers infantils i contacontes, i amb una visita fantasmagòrica a la casa pagesa d'es Porxet, on els monstres clàssics atrapatats a la Necròpoli del Puig des Molins surten aquesta nit per terroritzar-nos amb les seves històries.

En la mateixa línia col·laborativa amb l'Ajuntament d'Eivissa, destacarem un any més les teatralitzacions, *Un passeig per la Història*, és una manera diferent d'acostar-se al passat de la Necròpoli des de les històries plantejades pels diferents personatges històrics relacionats d'alguna manera amb el jaciment.

D'altra banda, l'AAMAEF va continuar també amb l'oferta de reproduccions arqueològiques. Es tracta d'una acurada selecció de peces realitzades per diferents artesans, que ofereix als nostres visitants la possibilitat d'adquirir records i reproduccions realitzades amb materials de primera qualitat que inclou una exigent selecció de peces ceràmiques d'època púnica i romana, joieria y closques d'ou d'estruç decorat. Aprofitem per recordar que els socis de l'AAMAEF tenen un 20% de descompte a la botiga del Museu i que, a més, estan a la seva disposició les publicacions del MAEF, en particular la sèrie de *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera* i les publicacions pròpies de l'AAMAEF, com la pròpia revista *Fites* o la col·lecció de *Personatges d'Eivissa*.

Una altra de les activitats més arrelades de l'associació són els viatges culturals organitzats per visitar llocs fascinants del món, durant el 2019 es van realitzar dos viatges diferents amb destinacions dispars però igualment impressionants, l'Iran i Xipre, tots dos amb un gran èxit d'assistència.

AAMAEF viatgera

EL VIATGE DE L'AAMAEF A XIPRE

Pere Vilàs Gil

Tal com estava previst en guany vàrem viatjar a Xipre, organitzant-se dos grups. Un primer grup va sortir el 6 d'octubre, mentres que el segon va partir el 13 del mateix mes. Tots dos grups varen fer el mateix recorregut que resumirem en aquestes notes. Vàrem arribar a l'aeroport d'Ercan, a Xipre, via Barcelona i Istanbul. Tot d'una d'arribar i acompanyats per la nostra guia, ens traslladàrem a l'hotel situat a Làrnaca.

Famagusta, Sant Jordi dels Llatins

FAMAGUSTA

L'endemà de bon matí ens traslladàrem a la ciutat de Famagusta, on començàrem de debò el nostre viatge. Es tracta d'una molt antiga ciutat avui situada a la zona ocupada per Turquia el 1974, com bona part del nord de l'illa de Xipre. El seu primer nom va ser Alasia. El faraó d'Egipte Ptolomeu II (308-246 aC) la va reconstruir després de sofrir una destrucció i li va posar el nom de la seua germana Arsinoe. Durant el període bizantí l'emperador Justinià la va convertir en el més important port marítim del Mediterrani oriental. En el moment de la caiguda de la Terra Santa en mans dels àrabs molta gent s'hi va refugiar, la qual cosa va produir un gran creixement demogràfic de la ciutat que ja era coneguda pel nom d'Ammochostos pels xipriotes grecs. Aquest creixement continuà durant el període dels Croats i encara augmenta d'importància. El 1389 els venecians varen reforçar les muralles, la varen convertir en el centre administratiu i estratègic de la zona oriental i li atorgaren el nom de Famagusta, fins que el 1571 va caure en mans dels otomans. Actualment hi viuen uns 42.000 habitants.

Una vegada a Famagusta, després de passar els tràmits administratius per partida doble a la frontera entre l'estat grecoxipriota, de la UE i el seu pretès homònim turcoxipriota, només reconegut per Turquia, poguérem veure i recórrer les muralles venecianes, compostes de fins a quinze baluards i dues portes (la de la Terra i la de la Mar) destinades a la defensa del port i de la ciutat medieval; l'església gòtica de Sant Jordi dels Llatins, o més ben dit el poc que en queda, quasi bé del tot derruïda durant el setge turc de 1570-71. Se li imposà aquest nom per distingir-la de la seua homònima de Sant Jordi dels Grecs, a només cinc minuts caminant. Era una basílica d'una sola nau d'estil gòtic tardà i, tot i que en queda ben poca cosa (tot just l'absis i les parets nord i est), no és obstacle per a la visita de nombrosos turistes.

Tot i estar pràcticament en ruïna, la catedral de Sant Jordi dels Grecs no presenta problemes d'identificació ja que apareix a un plànol gibel·lí (una de les dues faccions que es disputaven el poder en el Sacre Imperi Romà Germànic, a favor de la família

Hohenstaufen, el 1571) que representa l'assetjament dels otomans a la ciutat de Famagusta, a més d'alguns documents que la identifiquen ja el 1363. La seua construcció és el testimoni de la política practicada durant el segle XIV per la família governant dels Lusignan (de ritus llatí) respecte dels seus súbdits grecs. Dues claus de volta conserven l'escut d'armes de la família i donen fe del seu suport a la construcció de la catedral.

Mesquita de Sinan Pascha, a Famagusta

L'edifici constava de tres naus amb volta d'ogiva i culminava en tres absis. La disposició de l'espai litúrgic reflecteix el culte grec al qual estava destinat. Al fons de l'absis central s'observa un ampli banc presbiteral característic de les grans basíliques que l'Església xipriota va adoptar. Una altra particularitat està a les estretes finestres dels absis que deixaven un gran espai lliure a les parets interiors les quals presentaven a la seua època moltes icones tal qual és l'esquema habitual de les esglésies gregues. La catedral de Sant Jordi dels Grecs representa, doncs, un cas particular

i excepcional d'una església gòtica adoptada pel culte grec ortodox a mitjan segle XIV.

També tenguérem l'ocasió de visitar l'actual mesquita de Sinan Pashà, que no és més que l'aprofitament de l'antiga església de Sant Pere i Sant Pau pels musulmans, això sí, amb la construcció d'un minaret que romp l'estètica original, de la mateixa manera que l'antiga catedral de Sant Nicolau, o Agios Nikolaos, extraordinària mostra d'arquitectura gòtica de l'època dels Croats convertida en la mesquita de Lala Mustafà Pashà, composta per tres naus dividides per dues sèries de columnes cilíndriques formant així les famoses voltes gòtiques en forma de creu. Es tracta sense dubte de l'edifici més important de la part antiga de la ciutat, situada just enfront de les ruïnes del palau dels reis Lusignan i, a més, la fortificació coneguda per torre d'Otel·lo que deu el seu nom a la fama que li porta haver estat la inspiradora del drama del mateix nom escrit per William Shakespeare. Es tracta d'una imponent construcció quadrada amb quatre torres cilíndriques, una a cada cantó. El símbol de la Sereníssima República de Venècia apareix incrustat sobre l'entrada principal.

De la mateixa manera anarem a veure la Porta de la Mar i les ruïnes del palau venecià, del qual només les parets de la part posterior i de la façana oriental segueixen en peu. L'edifici originalment palau de la família Lusignan, va ser utilitzat pel governador venecià, fins que al segle XIV va ser modificat i les formes gòtiques passaren a ser les simples i sòlides pròpies del Renaixement italià. Encara es poden veure els pilars de la plaça central, que la presideixen amb orgull.

Quant a la Porta, oberta a la part est de la fortificació, en un dels baluards en forma rodona és, tal vegada, la part més espectacular de la muralla. Impressiona de pensar que amb tot el que li ha passat ha resistit fins als nostres dies. Com que era a prop vàrem donar un cop d'ull a la platja, d'arenes blanques, ben cuidada i encara amb alguns banyistes.

A la llarga tornada a l'hotel de Làrnaca passarem pel bell mig d'un poble que sembla tret d'una pel·lícula de por. És una de les poblacions habitades per ciutadans grecs que varen haver de marxar amb la invasió turca de 1974 i deixar les seues cases tal com estaven i encara perduren amb el lògic deteriorament experimentat pels 45 anys de no haver-hi entrat ningú.

SALAMINA

L'endemà tornarem a aquesta zona de Xipre amb la visita que teníem programada a l'antiga ciutat de Salamina, a només 6 km de Famagusta. Es tracta d'un recinte arqueològic de la que va ser la principal ciutat-estat de l'antiga Xipre, fundada per Teucres, heroi de la Guerra de Troia, al segle XII aC, segons la datació descoberta a les excavacions realitzades entre 1952 i 1974. Aquest personatge era fill de Telamó, rei de Salamina de Grècia, on el 480 aC va tenir lloc la famosa batalla naval entre grecs i perses. A conseqüència de la seua situació, i al port, la Salamina de Xipre després de la fundació va ser la ciutat-estat més pròspera de l'illa. El seu rei Evagores I la va convertir en el major centre hel·lenístic de la Mediterrània Oriental, especialment en les arts i la cultura. L'últim rei, Nicocreont, es va suïcidar quan Ptolomeu II, successor d'Alexandre Magne va ocupar la ciutat el 311 aC, tot i que durant els períodes hel·lenístic i romà es varen construir gran quantitat d'edificis.

Salamina va ser destruïda per grans terratrèmols durant el segle IV aC i el port inutilitzat pels sediments del riu Pedieos fins que finalment va ser abandonada. Els edificis trobats fins ara a les excavacions arqueològiques fan palesa la importància d'aquesta ciutat des del període clàssic fins a l'època paleocristiana. S'ha excavat el temple de Zeus, els banys públics, un gran teatre amb capacitat per a 15.000 espectadors (abans de 1974 s'hi varen celebrar nombroses representacions de drames clàssics i concerts), el gimnàs amb sèries de columnes corínties, on es va trobar gran

Teatre de Salamina

Església Agia Anargiri, a Salamina

quantitat d'escultures sense cap i fins i tot restes del sistema de clavegueram. Mención especial s'ha de fer de la necròpolis que ocupa una extensió de 3 ha amb un museu. Les anomenades "tombes reials" que s'han excavat segueixen els rituals funeraris homèrics, inclòs el sacrifici de cavalls.

Hi ha una tomba que el 1914 l'arqueòleg anglès Sir John Myres va identificar de l'època grecoromana, excavada a la roca i de grans dimensions. S'hi arriba a través d'una entrada monumental precedida per un gran corredor. Durant l'època d'August probablement va ser un lloc de reunió o seu d'un culte. En el segle II va ser convertida en presó. A partir del segle XV va ser coneguda per Presó de Santa Catalina perquè, segons la tradició, hi havia estat tancada aquesta santa.

A la carretera de Salamina hi trobam el monestir de l'apòstol Sant Bernabé, fundador de l'Església de Xipre. A uns 100 m del monestir es va trobar una tomba que s'atribueix a l'apòstol i és un punt d'especial peregrinació dels ortodoxos grecs, tot i que es troba a la zona d'ocupació turca. El complex inclou l'església del monestir i el monestir mateix amb un museu d'icones. Després de la sortida dels tres últims monjos el 1976 es va convertir en Museu d'Icones i els diferents edificis en Museu Arqueològic.

Seguidament anarem al monestir d'Agia Napa (Bosc Sagrat). Geogràficament Agia Napa es troba a prop de la part oriental de l'illa de Xipre, al sud de Famagusta, a uns 8 km de la ciutat de Protaras. Hi ha versions diverses sobre la fundació del monestir. Segons la tradició local, un caçador trobà en una

cova la imatge miraculosa de la Verge Maria. Atrets per aquest descobriment gran nombre de fidels començaren a visitar la cova. Al segle XIV s'hi construï l'església, la qual va ser ampliada pels venecians al segle següent. Curiosament, quan el 1571 l'illa sencera caigué sota el domini dels musulmans el monestir no va ser destruït de la mateixa manera que va passar amb la pràctica totalitat dels altres existents, estava ocupat per monges i, a partir de 1668 per monjos, tot i que a mitjan segle XVIII estava abandonat fins que a finals d'aquest segle s'hi varen establir uns cristians procedents de Salònica que fugien d'una epidèmia de pesta. Al segle XIX, sota l'ocupació britànica tornaren els monjos i el 1950 s'hi va fer un treball de modernització important.

D'allà anarem a visitar les tombes de Makronissos. Es tracta d'un indret a prop de la mar on es poden visitar fins a deu tombes excavades en la roca, a més d'un santuari i una antiga pedrera. Les tombes són de l'època clàssica hel·lenística i alguna altra del període romà. Després de la visita a les tombes anarem al cap Greco, situat a l'est d'Agia Napa on, segons el testimoni del geògraf Estrabó, a l'antiguitat hi havia un gran temple dedicat a Afrodita, actualment hi ha una petita església, Agia Anargiri, on tenguérem l'ocasió de veure els convidats a una boda, probablement entre escocesos perquè la majoria dels assistents portaven la vestimenta pròpia. Es tracta d'una zona rocosa de gran bellesa a la vora de la mar amb nombroses coves marines i altres sorprenents formacions, com un pont natural que els habitants de la zona coneixen com el pont dels enamorats. Després tornarem a l'hotel a Làrnaca.

LÀRNACA

Al dia següent, el tercer del nostre viatge, varem visitar la ciutat de Làrnaca, i els seus voltants, ciutat on està ubicat l'hotel en el qual estàvem allotjats. És la tercera població més important de l'illa, antigament anomenada Citio, fundada pels aqueus en el segle XIV aC. Estava envoltada per muralles ciclòpies que varen ser derruïdes pels romans. A l'època medieval es va dir Alikés (salines) a causa de la gran producció de sal que s'extreia d'un proper llac salat. Durant l'època dels venecians, dels croats i també dels otomans va ser un important port conegut per Scala, que vol dir estació de vaixells. Tot i la decadència soferta a l'època anterior, la invasió turca de Famagusta el 1974

la va afavorir i es convertí en un important centre de turisme i comerç. Deu el seu nom a la paraula grega arcaica *làrnaca*, que significa sarcòfag de pedra pel fet d'haver-ne aparegut gran quantitat en les diverses excavacions. També visitarem una fortificació de l'època otomana situada a la platja del casc històric. Va ser construïda al segle XIV, ampliada durant el domini dels turcs i reformada el 1625. També va servir de presó durant el domini britànic i s'hi varen efectuar algunes execucions. Des de 1948 hi ha un petit museu bizantí que exhibeix diverses peces, algunes d'elles del període paleocristià.

L'actual església de Sant Llätzer va ser fundada en un edifici construït l'any 900 per l'emperador Lleó VI dit *El Savi* (886-912) però al llarg del temps ha sofert nombroses modificacions. Va ser edificada al mateix lloc on s'havia trobat el cos atribuït al sant del qual l'església porta el nom qui després de la resurrecció va fugir a Xipre i va ser el primer bisbe de Citi fins que va morir per segona i definitiva vegada, i és un dels indrets més importants del culte cristià, encara que se n'emportaren les restes a Constantinoble, però en la seua arquitectura s'hi pot veure la influència cultural i religiosa de cada època, documentada per les inscripcions gregues, llatines i franceses existents a l'atri. El conjunt el formen tres naus separades per columnes i tres impressionants cúpules. El 1570 els otomans convertiren l'església en mesquita i tombaren el campanar; més tard, el 1589, la varen vendre als grecs ortodoxos per 3.000 monedes d'argent. Aquest sorprenent fet va ser motivat segurament pel descobriment d'un cementeri cristià, per la qual cosa s'estimaren més tornar l'església al seu culte originari. Allí varem tenir ocasió de visitar una botiga de ceràmiques.

D'allí varem anar a l'església Panagia Angeloktisti, situada a un extrem del poble de Kiti. L'església va ser construïda el segle XI dC sobre les ruïnes d'una basílica paleocristiana del segle V dC i consta de tres naus amb cúpula. Conserva alguns frescos del segle XIII, així com icones. Té especial interès el mosaic de l'absis que està datat al segle V i és un exemplar únic perquè la Verge Maria sosté Jesús dreta i no asseguda. El nom d'Angeloktisti li ve perquè segons la tradició va ser construïda per àngels que abaixaren del Cel.

La mesquita d'Umm Haram, o Hala Sultan Tekke en llengua turca, és un santuari musulmà situat prop de la ciutat de Làrnaca dedicat a la dida del profeta

Mahoma. Es pensa que la mesquita està construïda al lloc on va morir, així que el santuari i més tard la mesquita reberen el seu nom. En temps dels otomans es va construir per etapes tot un complex religiós al voltant de la tomba. Està format per mesquita, mausoleu, minaret, cementeri i allotjaments per a homes i dones. El terme *tekke* (convent) s'aplica a un edifici especialment dissenyat per a les reunions d'una germanada sufí, tot i que modernament el complex no pertany a un sol moviment religiós. Geogràficament està situat a la vorera del llac salat de Làrnaca.

Mesquita Umm Harran, a Làrnaca

Poblat de Chirokitia, a Làrnaca

A devers 30 km de Làrnaca, visitarem el poblat anomenat Khirokitia (o Chirokoitia) el qual es conserva en bastant bon estat i ofereix valuoses informacions sobre la cultura neolítica, ja que és el més antic de l'illa de Xipre (7.000 aC). Els habitatges presenten forma circular i estan fetes de pedres, fang i fusta. Els seus habitants soterraven els morts davall el sòl de les cases en posició fetal juntament a ofrenes fúnebres. S'han reconstruït cinc cases i s'han decorat amb còpies d'objectes trobats a excavacions a l'interior (els originals s'exhibeixen al Museu Arqueològic de Nicòsia, que visitarem). Alguns d'aquests objectes, com pedres precioses que no existeixen a l'illa, demostren que els habitants de Xipre ja al neolític practicaven el comerç i la navegació amb comunitats pròximes de la

Mediterrània oriental. És patrimoni de la Humanitat des de 1998.

Després anarem a dinar a l'actual poble del mateix nom. És una petita població de carrers gairebé deserts en la qual els habitants viuen del turisme que proporciona el jaciment, o també de l'artesania. Nosaltres anarem a un restaurant que al mateix temps és una petita exposició d'objectes com són ara cistellons, caixes i tota una col·lecció d'estrils domèstics de palla o canya fets a mà, com *seles* o cistellons plans de vímet i safates de cuina fetes de palla de blat de color natural o tenyida. Tots aquests productes que s'utilitzaven en temps passats, modernament s'utilitzen només com a decoració i són molt populars com a record per a turistes. Allí poguérem tastar el famós formatge *halloumi*, que és un producte fet amb una mescla de llet de cabra i d'ovella, tradicional a l'illa de Xipre.

PAFOS

Després del dinar ens traslladarem a l'antiga ciutat de Pafos, la ciutat més pintoresca de Xipre, amb la històrica màgia d'Afrodita sobre ella ja que un dels sobrenoms de la deessa era *Pàfia*, de Pafos, i és Patrimoni de la Humanitat de la Unesco. Homer i Pausànies es refereixen a Agapenor, aleshores rei d'Arcàdia, com a fundador de la ciutat en el segle XII aC quan tornava de la guerra de Troia, ciutat destruïda més tard per

un terratrèmol tot i que encara es conserven parts de l'antic temple d'Afrodita Pàfia. El cristianisme entrà el 45 dC a través dels apòstols Pau i Bernat. Durant l'època de les Croades va jugar un important paper i va millorar l'economia en temps de l'expansió dels venecians. Després de la dominació britànica, va créixer i es construïren nombrosos edificis. A partir de la invasió turca de 1974 gran quantitat de grecoxipriotes expulsats de les seues cases s'hi varen instal·lar.

L'endemà, el dia 5è del nostre viatge, el vàrem iniciar amb la visita a l'església Panagia Chrysopolitissa (o Agia Kyriaki). Es tracta d'una església construïda el segle XII, a l'època dels Croats, sobre les ruïnes de la major església protobizantina de Xipre de la qual encara queda un mosaic. És un temple en forma de creu amb una cúpula dedicada a Santa Kyriaki. Les restes dels frescos ortodoxos existents indiquen que anteriorment a l'ocupació otomana n'estava coberta. Al costat hi ha unes ruïnes molt antigues i a devers 30 m es pot veure una columna de marbre, en la qual hi ha uns gravats que diuen que els jueus de l'illa hi fermaren l'apòstol sant Pau i li varen pegar 39 fuetades.

Es pot afirmar que tota la ciutat és un enorme museu a l'aire lliure dividit en dos nivells: Pano Pafos, on hi ha els museus, i Kato Pafos, on hi ha els recintes arqueològics. Des del port antic comença un impressionant parc arqueològic que recull els monuments més importants de Pafos, des de la Prehistòria fins a l'Edat Mitjana. Distingirem el castell de les quaranta columnes, que és un castell bizantí del segle VII construït per protegir la ciutat. Té forma quadrada de 35 m de costat i quatre torres, una a cada cantó més una cinquena que protegia l'entrada. A un costat hi ha l'església Panagia Limeniotisa (del port), del segle V, en la qual es conserven uns mosaics amb dissenys geomètrics. Més enllà trobam restes de diverses mansions romanes que també conserven importants mosaics en terra amb motius principalment de la mitologia grega, com Vil·la Dionís; Teseu, Eó, Orfeu; les quatre estacions; el teatre. Després anarem a dinar a un restaurant del port, a la vora de la mar, on poguérem seguir gaudint de l'espectacle de l'antic port, la marina moderna i els nombrosos vaixells.

Havent dinat ens varen portar a visitar la necròpolis coneguda com les Tombes dels Reis (del segle III aC), situada al sector nord-occidental de la ciutat. Tot i el seu nom es creu que tal vegada no eren exacta-

ment tombes reials, potser ho fossin d'alts dignataris i varen ser anomenades així per la seua magnificència. Es tracta de tombes de considerables dimensions excavades a la roca amb atries suportats per columnes simples o d'estil dòric. Sembla que al seu temps estaven decorades amb frescos laterals tot seguint els models macedonis contemporanis, encara que per desgràcia i una vegada més, quan es varen descobrir ja havien estat saquejades.

Seguidament vàrem disposar de temps lliure per prendre tranquil·lament un cafè o simplement recórrer els carrers més pròxims a fi de captar l'ambient de la població, veure els comerços, els edificis neoclàssics o fer una passejada per la vora de la mar abans de tornar a l'autocar i a l'hotel.

El dia següent, la primera visita va ser a la petita població de Geroskipou, a l'est de Pafos i quasi bé unida a la ciutat. La província de Pafos, tant a la zona costanera com a l'interior cap a Troodos, és plena de mites, ja que, segons la tradició, Afrodita (interpretada com a deessa de la fertilitat) escollí aquest indret per néixer i va ser adorada més que a cap altre lloc. D'acord amb aquesta tradició aquí hi havia els jardins sagrats de la deessa i l'església bizantina d'Agia Paraskevi. Construïda al segle IX, consta de tres naus i cinc cúpules en forma de creu. L'interior està ple de d'antics i importants frescos. Després anarem per la carretera costanera que va de Limassol a Pafos i pararem en un establiment a prendre cafè, des del qual es veu una platja amb una roca de considerables dimensions endinsada a la mar que s'anomena Petra Tou Romiou (Pedra de Romeu). Segons la tradició, a aquest indret concret va néixer Afrodita i tot plegat (amb una bella platja) suggereix el quadre del naixement de Venus (el nom que els romans posaren a Afrodita), de Botticelli.

Seguirem per la carretera de Limassol, no sense abans parar a un control de soldats britànics, on vàrem haver de mostrar altra vegada la documentació a causa de la presència d'una base militar britànica a les proximitats, i arribarem així al Santuari d'Apol·lo Hilates que es troba situat a uns 2,5 km de l'antic jaciment arqueològic de Kourion, a la part nord de la carretera. La seua història ens porta a la fi de l'Edat del Bronze (1650-1050 aC). Aquest indret va ser utilitzat des del segle VIII aC fins al segle IV dC i es creu que va ser profundament renovat a l'època romana,

Església Panagia Chrysopolitissa, a Pafos

en temps de l'emperador Trajà. En un principi estava dedicat a un déu masculí de la fertilitat del qual no se sap el nom, fins que va ser anomenat Hilates, i a l'època hel·lenística va ser assimilat a Apol·lo tal com indica clarament una inscripció del segle III aC. Podem dir que des del principi ha estat un indret dedicat al culte a la natura i a la fertilitat, tal com posen de manifest les ofrenes trobades que representen bous, cavalls i figures zoomorfes que expressen clarament el culte a la fertilitat masculina. Un mur envoltava tot el complex religiós que era format pel temple, un monument circular (probablement dedicat a processions) i un altar, a més de dos edificis situats un al nord i l'altra al sud. El conjunt va ser destruït per un terratrèmol el 354 dC.

Arribarem així a l'important Parc Arqueològic de Kourion. Segons Heròdot, l'antic reialme de Kourion va ser fundat pels habitants d'Argos, al Peloponès, la colonització micènica d'aquesta regió començà al segle XIV aC i durà fins al XII aC, determina la continuïtat d'una civilització desenvolupada que ja havia començat a aquesta regió a l'època neolítica per con-

tinuar durant l'Edat del Bronze. El límit oest coincideix avui dia amb edificis de la regió de Limassol. Tot i la manca de referències concretes, es dona per cert que aquest reialme va ser abolit, juntament amb els altres de l'illa de Xipre, a l'època d'Alexandre Magne, en el qual l'hel·lenització de les institucions va portar a un apogeu particularment notable de la cultura, ja que els vestigis més antics trobats pertanyen a aquest període (325-50 aC) però la integració de Xipre a l'imperi romà es va veure dificultat per una sèrie de terratrèmols catastròfics.

Els principals monuments d'aquest parc arqueològic són:

a) El Teatre. Aquest edifici va ser probablement construït a final del segle II aC, però, una vegada més, tot indica que va ser destruït diverses vegades pels nombrosos terratrèmols ocorreguts a la regió. En principi es pensa que podia acollir uns 3.000 espectadors. La forma actual és el resultat d'una restauració recent.

b) El Fòrum. Comprèn una sèrie d'edificis amb instal·lacions hidràuliques.

c) El Pòrtic. Aquí podem veure un seguit de setze columnes de marbre de les quals sis conserven el seu emplaçament original.

d) Edifici hel·lenístic. Es tracta de la construcció més antiga del parc de Kourion.

e) La Casa o Santuari de les Nímfes: O sigui les filles de Posidó. Va ser construït al segle I aC i enderrocat al segle VII dC en el curs d'una de les incursions àrabs.

f) La Casa d'Eustolios. Es tracta d'una casa construïda durant l'època romana a la qual es poden veure uns excepcionals mosaics. La transició a la nova religió, el Cristianisme, s'hi reflecteix, així com dues inscripcions que indiquen la relació dels amos de la casa amb la nova religió.

g) La Casa dels Gladiadors: Se li ha donat aquest nom a causa del tema central dels mosaics del seu paviment.

h) La Casa dels Terratrèmols: Definitivament destruïda pel gran terratrèmol del 365 aC. Els objectes recuperats estan exposats al museu de Kourion, a la població d'Episkopi.

i) La Casa d'Aquil·les: Datada al segle IV aC, el paviment està decorat amb mosaics de temes agafats de la tradició pagana. El fet d'haver-se aixecat a prop de l'entrada del conjunt indica que serví de lloc públic per

a les recepcions oficials. L'escena central és l'encontre entre Ulisses i Aquil·les, els dos herois principals de la Guerra de Troia.

j) La Basílica paleocristiana: És del segle IV aC i segurament es tracta de la catedral dels primers bisbes de Kourion.

Seguint el nostre camí a Limassol, férem una parada al Castell o Torre de Kolossi, situat a devers 11 km de la ciutat. El nom li ve de Garinus de Colos qui va ser el primer propietari conegut d'aquestes terres. Es tracta d'una de les més imponents obres defensives que es conserven a Xipre. Construïda el 1210, a l'època dels Croats, quan l'illa va ser lliurada a Hug de Lusignan qui va disposar aquí d'una gran extensió amb vinyes i va transferir la propietat a l'Orde de Sant Joan de Jerusalem. El 1426 va ser pràcticament destruïda en una incursió dels mamelucs egipcis i es va haver de reconstruir de nou, així com també per diversos terratrèmols al llarg de la història, fins que el 1454 es va fer de nou i és el que podem veure ara. Té 24 m d'altura amb murs de 3 m de gruix, 16 m de costat i tres plantes comunicades per una escala circular de pedra, mentre que l'accés a l'edifici es fa per un pont llevadís de fusta a la primera planta. A la façana est es troba una placa de marbre dins un quadre en forma de creu amb els escuts d'armes del rei Lusignan de Xipre,

Pedra d'Afrodita, a Pafos

de Lluís de Magnac i dels dos Grans Mestres de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, Joan de Lastic i Jaume de Milli. La vista des de la planta superior és espectacular. En els voltants hi ha diversos edificis auxiliars per a una fàbrica de sucre de canya, magatzems per al vi dolç tradicional de Xipre, cases per al personal que hi treballava i fins i tot restes d'un aqüeducte.

Per a dinar anarem a un poble que s'anomena Omodos que és un dels majors pobles de l'illa dedicats gairebé exclusivament a la producció i el comerç del vi. És tracta d'un conjunt de cases de construcció tradicional del segle XIX i d'un monestir anomenat de la Santa Creu (Timios Stavros) a la vora de la plaça principal, que disposa de notables escultures de fusta i altres objectes religiosos, així com una exposició de randa. Allí vàrem tenir l'ocasió de tastar l'excel·lent vi de la terra a un antic celler. Després d'aquesta visita seguirem el camí fins arribar a la ciutat de Limassol i a l'hotel.

LIMASSOL

El dia següent, el 7è del viatge, el començarem amb una visita a la ciutat de Limassol. Es tracta de la ciutat més meridional d'Europa i té una població d'uns 180.000 habitants. Després de la invasió turca de 1974, quan es va perdre el port de Famagusta, es convertí en un dels ports principals de la Mediterrània. Actualment està considerat un dels majors centres de gestió marítima d'Europa amb més de 60 companyies navilieres amb seu aquí i amb la desena flota comercial del món.

Construïda en forma d'amfiteatre sobre el golf d'Akrotiri disposa d'un front marítim fantàstic amb platges d'arena fina i blanca que s'estenen uns 16 km de llarg. El seu nom inicial és desconegut, però abans del cristianisme es coneixia per Teodòsia. L'emperador bizantí Constantí Porfirogènet (segle X) l'anomenà Nemesos. A partir de Ricard Cor de Lleó (1191) començà a créixer i el seu paper al món es va veure reforçat quan es converteix en seu del bisbe catòlic, fins a l'ocupació otomana. Durant l'Edat Mitjana sofrí grans calamitats fins que a l'arribada dels britànics començà un període de desenvolupament i d'industrialització de la zona. Des de la independència, el 1960, i el començament del turisme, el seu creixement ha estat espectacular. Avui es pot dir que és una ciutat completament europeïtzada.

Museu Medieval i Castell de Limassol

Port de Limassol

Visitarem el casc antic amb especial atenció al castell medieval del segle XIII, construït al mateix lloc d'una antiga fortificació bizantina on, segons la tradició, es va celebrar el casament de Ricard Cor de Lleó i Berenguera de Navarra, coronada posteriorment reina d'Anglaterra. Durant la seua existència sofrí molts de canvis i reconstruccions; la part que avui podem veure és del segle XIX. És la seu del Museu Medieval de Xipre, que visitarem. S'hi exposen peces que van des de l'època protocristiana fins a 1870. La col·lecció està formada per armadures, armes, utensilis religiosos i d'ús quotidià i singulars mostres de ceràmica de l'època bizantina.

Després d'aquesta visita ens donarem un temps per prendre un cafè, fer un passeig pel port antic on poguérem veure uns venedors d'esponges naturals i els antics carrerons que conflueixen al port, on hi ha una intensa vida nocturna que tot plegat fa de Limassol una ciutat freqüentada i un indret d'atracció turística.

Monestir ortodox de Kikko, a Platres

PLATRES

Seguirem el nostre camí en direcció a les muntanyes de Troodos, on hi ha el poble de Platres i el pròxim hotel. Troodos és el major sistema muntanyós de l'illa de Xipre. Es troba a la zona central i va des de la costa nord-occidental fins al districte de Làrnaca a l'est. La serralada està coberta de boscos mediterranis i té la muntanya més alta de l'illa de Xipre, que és l'Olimp amb 1.952 m sobre el nivell de la mar. Hi ha devers 800 espècies botàniques de les quals 72 són parcialment endèmiques i 12 exclusives de Xipre. També s'hi pot trobar entre els mamífers una subespècie de mufló. A aquesta regió també hi ha una bona quantitat de monestirs i esglésies perquè a l'Edat Mitjana molts dels habitants de les planes es varen refugiar a les muntanyes per fugir de les invasions de mamelucs i àrabs, la qual cosa convertí Troodos en un important focus d'art bizantí. Fins a nou d'aquestes esglésies i un dels monestirs són Patrimoni de la Humanitat.

Arribarem així al poble de Kalopanagiotis, que està a la vall del riu Setrachos, al vessant nord de la serralada, i que és un dels catorze pobles de l'àrea de Marathasa, la més muntanyosa de Xipre. Aquesta àrea està habitada des de l'antiguitat, però en el període precristià es varen aprofitar unes fonts sulfuroses que varen ser dedicades al déu Asklepios, sota la protecció dels reis de Soló. Els balnearis actuals es poden veure

avui a poca distància del monestir de Sant Herakleidos, famós per haver-s'hi batejat els apòstols Pau i Bernat en el seu camí a Pafos, que a aquell moment era la capital de Xipre. Al segle XI apareix el primer habitant de nom Panagiotis, qui va construir la seua casa a prop del monestir. El varen seguir altres colons que construïren les cases i les seues pròpies esglesietes que encara ara es conserven.

Allí vàrem dinar abans de seguir el nostre camí i després d'haver contemplat el bell paisatge muntanyós des d'un mirador privilegiat vàrem anar a visitar el monestir d'Agios Ioannis Lampadistis. Es tracta d'un

conjunt d'edificis agregats amb una església central en forma de creu grega i estructura en clau de volta, datada al segle XI i dedicada a Sant Herakleidos, a la qual se li va afegir una capella dedicada a Agios Ioannis (Sant Joan), reconstruïda al segle XVIII i, com és costum, plena de frescos bizantins de notable bellesa fins al més petit racó. Més tard se li va construir un terrat de fusta cobert de teules planes. Aquest conjunt religiós va estar en funcionament fins al principi del segle XIX.

Després seguirem el nostre camí a la població de Platres, on hi ha l'hotel. Es tractava d'un hotel de muntanya construït devers els anys trenta i reformat diverses vegades fins que actualment és un establiment modern. En un dels corredors de la planta baixa del qual tenen exposades algunes fotografies d'hostes que per algun motiu han estat famosos, com és ara Agatha Christie. A la fotografia d'aquesta autora li acompanya un text que diu que la ben coneguda novel·la titulada *Assassinat a l'Orient Express* va ser escrita durant la seua estada a l'hotel el 1934. Pel que fa a l'edifici, s'ha de dir que està fet a 1.000 m d'altura sobre el nivell de la mar, en un entorn on hi ha fonts d'aigües cristal·lines i que gaudeixen d'un clima benigne, per la qual cosa el fan un important centre d'estiueig no solament per als naturals del país sinó també per personalitats estrangeres.

L'endemà al matí emprenguérem el camí per visitar alguns dels llocs de l'anomenada Ruta Bizantina, que consisteix en un bon nombre de pobles, generalment sorgits als voltants d'un establiment religiós, sigui església o monestir, al llarg de la cadena muntanyosa de Troodos, i el primer lloc on vàrem parar va ser el monestir ortodox de Kykko. És sense dubte el monestir més ric i conegut de Xipre. Fundat a final del segle XI amb el finançament de l'emperador bizantí Alexis I. Hi ha diverses versions del motiu de la fundació, la més estesa és que una imatge miraculosa de la Verge Maria va ser traslladada aquí des de Constantinoble. El

nou monestir sofrí alguns successos entre incendis i terratrèmols, però sempre es va salvar la imatge de la Verge. El 1745 va ser reformada i es convertí en basílica de tres naus amb clau de volta de considerables dimensions. La majoria de les icones, de 1755, inclosa la de la Verge que és anterior i atribuïda a l'apòstol Lluc, són d'estil bizantí, la resta són obres del famós iconògraf de Creta Ionnais Kornaro (també del segle XVIII), mentre que el campanar és de 1822 i disposa de sis campanes, la major de les quals pesa 1.280 kg.

Així, doncs, el monestir ha estat en funcionament més de 900 anys i ha jugat un important paper en la història no només religiosa, sinó també cultural i filantròpica; adopta sempre una actitud de protecció dels habitants de la regió. En els anys de la lluita per a la independència es va mantenir al costat dels rebels i en el moment de la invasió turca de 1974 va acollir molts dels habitants grecoxipriotes que fugiren de les zones ocupades. Disposa de dues molt notables biblioteques amb rares edicions de manuscrits bizantins i un museu proveït d'objectes litúrgics com calzes, icones, casulles, mapes, però sense dubte a l'actualitat rep una gran quantitat de visites per ser el lloc on hi ha la tomba de l'arquebisbe i primer president de la República Makarios III (1913-1977).

Després anàrem a l'església d'Agios Nikolaos tis Stegis (Sant Nicolau del Terrat), edifici també recone-

Església Tou Araka (La Verge del Pèsol), a Platres

gut per la Unesco Patrimoni de la Humanitat, construït al segle XI amb un singular terrat de fusta de dos vessants que per un costat quasi bé toca en terra, de manera que les cúpules i claus de volta queden protegides a baix (per això porta un nom tan especial) i l'interior cobert totalment per frescos de gran valor que van des del segle XI fins al XVII. Està considerada una de les esglésies més importants de Xipre.

Aquesta església està a devers tres quilòmetres del poble de Kakopetria, situat a 63 km de Nicòsia i 52 de Limassol. És el més alt de la vall de Solia. El seu barri antic presenta una interessant arquitectura, amb carrers estrets i antigues cases de pedra amb terrats i balcons de fusta. Disposa de moltes fonts d'aigües netes que baixen de les muntanyes, clima benigne i paisatge verd que l'han convertit en una important destinació turística. Hi ha també un viver de truites que són l'especialitat gastronòmica local.

Seguint el nostre camí anàrem al poble de Lagoutera, on hi ha l'església Panagia tou Araka (la Verge del Pèsol, a causa de la flor de la pesolera silvestre). Es tracta d'una important església tant pel seu continent com pel contingut. Respecte del primer, no se sap bé la data de la fundació, però per la situació geogràfica es pensa que va començar com una església privada o un petit monestir. La major part de la seua història es registra a les pintures murals que, segons una ins-

cripció, es varen acabar el 1192 i varen ser restaurades devers el segle XIV. En aquesta església s'hi hauria d'anar encara que només fos per admirar les pintures del Crist Pantocràtor de la cúpula i la de la Verge Maria. La primera, ben lluny de la imatge d'un déu terrible, ens ofereix una expressió impregnada de dolçor, tristesa i compassió. Aquestes obres de final del segle XII són representatives de l'estil bizantí de l'època: colors tornassolats, elegància de les postures, refinament de les vestidures, etc. la qual cosa fa pensar en que estam davant de l'obra d'un mestre pintor arribat de Constantinoble. El mateix podem dir de la figura de la Verge Maria. Està representada de cos complet, amb l'infant Jesús entre els braços, en lloc de la clàssica representació de mig cos, mentre que els àngels que porten una llança i una creu (sense dubte en al·lusió al futur de l'infant) són tan grans com el mateix Jesús. Seguidament tornarem a l'hotel a Platres.

NICÒSIA

El dia següent, el novè del nostre viatge, ens traslladarem a Nicòsia, la capital dels xipriotes grecs, i aprofitarem el camí per visitar l'església Panagia Phorbiotissa, també dita d'Asinou, a la població de Nikitari. Les mateixes pintures amb les quals la nau principal està decorada ja donen importants informacions sobre aquesta església. El nom del fundador, Nicèfor, apareix en tres frescos de 1106. Com a monestir encara funcionava al segle XVI, però a l'època de l'ocupació turca la població va anant disminuint i no comptava més que amb una petita comunitat, fins que al final del segle XVIII va ser abandonat.

L'edifici consta de dues parts, la nau principal i el vestíbul (dit "nàrtex" i reservat per als no batejats que assistien a la litúrgia), que la prolonga cap a l'oest. Els murs són de pedra d'origen volcànic de formes irregulars. Aquesta última sala no existia en un principi i es creu que se li va afegir devers el segle XII. Els dos costats més llargs presenten una estructura en semicercle a causa dels absis a les parets oposades. Tant la nau com el nàrtex han sofert importants obres de consolidació, sense dubte a causa dels moviments sísmics, en perjudici dels frescos originals. En el curs dels treballs de restauració de 1959 els murs exteriors varen ser arrebossats a fi de donar-los un pendent més pronunciat.

Església Panagia Phorviostissa (Asinou), a Nicosia

Els frescos que adornen l'església han estat pintats durant diferents èpoques que s'han pogut datar des de 1105 i del segle XII, aquestos últims representen personatges celestials amb un aire de noblesa i de profunda espiritualitat amb actituds plenes de gràcia i de moviment que fan pensar, altra vegada, en artistes procedents de Constantinoble. Hi destaca la Panagia Pantanassa (Verge orant) entre els arcàngels Miquel i Gabriel representats a l'arc de volta de l'absis.

Després d'aquesta visita seguirem el nostre camí cap a la capital i a l'hotel. La capital de Xipre és coneguda pel seu nom italià: Nicòsia (del francès Nicosie) que va agafar durant l'època templària i es troba al bell mig de l'illa i de la plana més extensa. És el centre administratiu, econòmic, comercial i cultural, on hi ha la major part de les universitats. La població arriba actualment als 250.000 habitants només a la part grega, la qual ofereix un alt nivell de vida amb extensos parcs, espais esportius, activitats culturals i un casc antic limitat per la muralla veneciana. Hi ha evidències que a l'Edat del Coure, i també del Bronze, hi havia almenys tres poblacions, segurament per a l'explotació de les riques mines i l'exportació d'aquests minerals.

Antigament s'anomenà Ledra i era un dels dotze regnats que els aqueus varen fundar després de la Guerra de Troia, al segle XII aC, tot i que en aquell temps no va créixer molt segurament per no disposar d'un port marítim, així que a èpoques hel·lenística, romana i els primers anys bizantins era només una petita població d'interior. Durant el període dels reis de Lusignan es varen construir diversos palaus,

esglésies gòtiques i les muralles. El 1489 els venecians s'apropien de l'illa i construeixen unes noves muralles amb baluards i grans fosses que actualment s'han convertit en bells jardins amb espais culturals i esportius. Quan el 1570 l'illa cau en mans otomanes moltes esglésies són convertides en mesquites i decau notablement l'activitat econòmica. La ciutat torna a desenvolupar-se a partir de 1878 amb l'arribada dels britànics i l'establiment de la residència del delegat anglès. El més alt creixement ve amb la independència el 1960, tot i que els freqüents disturbis entre la població grega i la turca acaben el 1963 amb l'establiment de l'anomenada "línia verda", vigilada per forces de l'ONU, però que divideix la ciutat en dues parts, cosa especialment dolorosa a causa que molts residents innocents de les dues parts varen haver d'abandonar les seues cases i anar-se'n a viure a l'altre costat.

Vàrem recórrer especialment Laiki Geitonia, que està a l'interior de les muralles prop de l'anomenat baluard d'Àvila. Es tracta del barri més pintoresc de la ciutat, amb carrers empedrats i edificis característics dels segles XVIII, XIX i principi del XX, i és una

mostra de l'arquitectura xipriota de l'època. La majoria de les cases són de pedra arenosa de color groguenc i balcons de fusta. Està quasi tot reservat per als vianants i proliferen cafès, tallers artesanals, botigues elegants i altres comerços dedicats als turistes.

Un dels indrets més colpidors del viatge és sense dubte l'anomenat Buyuk Khan. És un edifici construït pels turcs immediatament després de la conquesta de l'illa als venecians, o sigui el 1572, destinat en principi a ser un *caravansarai* (posada per a caravanes i viatjants amb els seus animals i mitjans de transport) semblant als que ja havíem vist a Armènia l'any anterior, però molt més gros (també se'l coneix com Gran Posada) utilitzat més tard pels britànics com a presó i actualment mercat. Allí on abans eren els dormitoris dels caravaners, al pis superior, ara són petites botigues que venen artesanía, consta de planta baixa i pis porticat, tot al voltant d'un pati central amb una petita mesquita al mig. Hi ha un ambient molt agradable de gent que va i ve per les escales o pels corredors on els comerciants ofereixen els seus productes als nombrosos visitants. També hi ha un restaurant.

Buyuk Khan (Gran Posada), a Nicosia

Església Gòtica de Bedesten (Sant Nicolau), a Nicosia

Visitarem després l'església de Sant Nicolau, també coneguda per Bedesten, que originalment era una petita construcció religiosa datada al segle VI sobre la qual els reis de Lusignan en construïren una altra d'estil gòtic i durant el domini venecià va ser dedicada a Sant Nicolau. El 1573, després de la conquesta otomana, l'edifici va ser utilitzat com a mercat cobert i dedicat al comerç de productes tèxtils i alimentaris pels comerciants turcs, grecs i armenis, per ser més tard de nou dedicada al culte amb els britànics. Disposa d'una gran porta d'estil gòtic adornada amb una notable Dormició de la Verge.

Passarem la "línia verda" amb tots els tràmits burocràtics que ja coneixíem, inclosa la incorporació del guia turc, qui seguint el costum no ens va deixar ni un moment; anarem a visitar l'abans catedral gòtica d'Agia Sofia i actual mesquita Selimiye. És un edifici gòtic que com deim està dedicat a mesquita, però que abans de l'ocupació turca de 1974 i la divisió de la ciutat de Nicosia en dues parts era la catedral catòlica més gran del país, construïda a la vegada a partir d'una edificació religiosa bizantina anterior més petita. Actualment disposa d'espai per a 2.500 fidels amb

1.750 m² de superfície útil. El seu nom cristià vol dir Santa Saviesa.

Es pensa que la construcció començà el 1209, però que des d'aquell ja llunyà temps, els terratrèmols com el de 1491, les revoltes polítiques i les ocupacions musulmanes de 1570 i de 1974 han anat deixant la seua empremta. Els dos minarets que s'hi poden veure ara mateix li varen ser afegits el mateix any de la conquesta turca del segle XVI, fins que el muftí de Xipre va determinar que l'edifici passàs a conèixer-se oficialment amb el nom de Mesquita de Selimiye en honor del personatge de Selim II, que era el soldà de l'imperi otomà durant la conquesta de Xipre.

Seguint la nostra visita a la ciutat passarem pel carrer de Ledra, que és una important via comercial que uneix la part del nord ocupada pels turcs i la part del sud sota el control grecoxipriota. En aquest carrer de devers 1 km de llarg hi havia la barricada que va donar origen a la "línia verda" la qual quedà sota el control de les tropes de les Nacions Unides, va ser retirada el 2008 i el carrer es va convertir en la sisena connexió entre un sector i l'altre. El nom de Ledra fa referència a l'antiga ciutat-estat del mateix nom que ocupava aquest espai el 1050 aC. Durant els atacs del Moviment per la Independència de Xipre (EOKA) entre 1955 i 1959 contra les forces britàniques, aquest carrer es va conèixer com a The Murder Mile (la milla de la mort), mentre que el 1963 durant la guerra entre les comunitats grega i turca s'acordà establir-hi una línia de seguretat.

Abans de tornar a l'hotel anarem a dinar i tot seguit tenguérem temps lliure per anar de compres pel barri de Laiki Geitonia.

El dia següent, ens dirigirem al castell de Sant Hilari, situat a la zona nord de l'illa, o sigui en territori turcoxipriota. És un dels tres castells construïts a les muntanyes Besparmak, i concretament al costat oest, a una altura de 700 m sobre el nivell de la mar. Al llarg del segle X s'hi va afegir un monestir i una església. El seu nom és el del sant homònim, que va emigrar des de Jerusalem i va passar resant aquí els darrers anys de la seua vida. També es diu que Walt Disney es va inspirar en aquest castell per a la localització de la seua versió del conte *Blancaneus i els set nans*. Per la situació privilegiada històricament va ser utilitzat com a posició vigilant davant possi-

Vista des de el Castell de Sant Hialariò, a Nicòssia

bles atacs per la mar i també com a bastió avançat per a la defensa.

Tenguérem ocasió també de visitar l'abadia de Bellapais. Tan sorprenent nom és una corrupció lingüística d'Abbaye de la Paix o d'Abbey of Peace i es tracta d'un edifici que es troba al peu mateix de les muntanyes de Besparmak, a la serralada de Pentadaktylos, a l'est de la població de Girne, o Kyrenia, construït al segle XIII d'estil gòtic del qual s'ha d'admirar les singulars formes envoltades pel sorprenent paisatge. L'escriptor Lawrence Durrell va escriure la seua famosa novel·la *Llimons amargs*, mentre vivia a Bellapais entre 1953 i 1956 i en aquesta obra confessa moltes vegades admiració per l'abadia.

Com la majoria dels edificis històrics de l'illa, els freqüents canvis de mans el varen afectar i fins i tot va ser parcialment derruïda durant l'època de dominació turca.

Per acabar la jornada anàrem a la ciutat portuària de Kyrenia, també anomenada Girne. Allà hi ha un castell que és un dels monuments defensius més impressionants de l'illa de Xipre i l'emblema de la ciutat.

És de forma quasi bé quadrada, però al llarg dels anys ha sofert molts de canvis. D'origen bizantí sobre un baluard romà anterior, va ser ampliat pels francesos, els venecians, els turcs i fins i tot pels britànics que el varen habilitar com a presó.

A l'interior hi ha un museu molt especial on s'exhibeix la part de l'obra viva d'un vaixell del segle IV aC naufragat amb el seu carregament d'àmfores plenes de vi i oli.

El dia següent, l'onzè del viatge i darrer de la nostra estada a l'illa, el vàrem aprofitar per fer l'obligat recorregut per Nicòssia, la capital, i en especial per a la visita al Museu Arqueològic. És sense dubte el més important Museu Arqueològic de Xipre, tot i que també n'hi ha de regionals a les quatre ciutats principals (Famagusta, Limassol, Pafos i Làrnaca), a més d'altres locals als principals jaciments (Curium, Salamina, Pafos antiga). Fins al segle XIX els tresors arqueològics de Xipre varen ser espoliats pels oportunistes i violadors de tombes que actuaven amb tota llibertat i no va ser fins a 1905 que va ser decretada la primera llei de protecció de les antiguitats. El primer conservador del Museu va ser nomenat el 1912 i els treballs per

Vas Grec Museo Arqueològic de Nicossia

Figures de terracota Museu Arqueològic de Nicossia

a la construcció de l'edifici no varen finalitzar fins a 1924, així que l'actual museu és d'aquella època. S'hi exposen objectes de tots els períodes: del neolític fins al romà tardà, mentre que la primera guia del museu es va publicar el 1947, el descobriment a Enkomi (a 7 km al nord de Famagusta), d'un jaciment de l'Edat del Bronze del període micènic revela la immensa riquesa dels objectes datats en aquest període. A partir de 1950 augmentaren considerablement les expedicions científiques i, com a conseqüència, els fons del museu fins a l'actualitat. Els més bells objectes d'art xipriotes estan exposats a les diferents sales juntament amb els que estan associats a les religions. Aquesta institució està ubicada en un edifici del segle XX. A través de les sales de què compta, organitzades per temàtica i cronologia, el visitant rep una visió clara de l'evolució de les arts i la forma de vida a l'illa des del Neolític (8.200 anys aC) fins a mitjan època bizantina (segle VII). A les primeres tres sales del recorregut, hi trobam petites obres d'art del Neolític i una bona col·lecció de ceràmica en què és possible veure la influència de les distintes civilitzacions. A la quarta hi ha un temple arcaic complet dedicat a Santa Irene, així com una molt

important col·lecció de 2.000 figures de fang que representen exclusivament guerrers, carros i centaures. A les sales cinquena i sisena assistim a l'evolució de l'escultura i s'hi pot diferenciar la local de la procedent de Grècia i és de destacar, entre d'altres, la figura d'Afrodita del segle I aC, tot i que, com a l'illa és impossible trobar marbre, els escultors xipriotes es varen veure obligats a utilitzar pedra calcària, amb la qual cosa no va ser possible arribar al nivell dels escultors grecs del continent. A la sala sisena trobam una famosa escultura en bronze de Sèptim Sever amb el cos nu d'un atleta. La sala setena A presenta peces de metall d'us quotidià i de culte, així com figures d'alabastre, metalls nobles i joies d'or procedents de l'època micènica. La sala setena B, també coneguda com sala de les tombes ocupa un espai a part en el museu i està dedicada al tema funerari, des d'antigues tombes de 4.000 anys aC fins al segle IV. A la sala vuitena hi ha una excepcional col·lecció de troballes a l'antiga Salamina, de final del segle IX i principi del VIII aC., entre d'altres la deessa Afrodita, Apol·lo i Esculapi. A la novena hi ha multitud de figuretes de fang i d'esteatita del període calcolític fins al romà.

Entre 1959 i 1961 dues noves sales varen ser destinades a l'exposició d'objectes del museu, concretament a la sala XIX, adjacent a la de les tombes, s'hi troba una exposició d'escultures funeràries i la sala novena presenta l'evolució de l'escriptura a l'illa, des de la minoica (encara sense desxifrar), fins a l'escriptura grega.

La gran quantitat d'objectes trobats a la necròpolis de Salamina entre els quals hi ha fins i tot mobles d'ivori han fet aconsellable obrir una sala especial (la sala vint). I encara no hem esmentat les sales on hi ha les immenses reserves d'objectes que esperen poder-se exposar algun dia, com la gran biblioteca que té devers deu mil volums.

S'ha de fer notar, però, que a un país en el qual l'arqueologia és una ciència viva i es disposa de grans reserves d'objectes que augmenten any rere any, podem dir que l'actual edifici es queda petit i que en un futur esperam que totes les antiguitats puguin ser mostrades en un museu més modern i espaiós.

A la visita següent anarem a veure les murades venecianes que envolten el casc històric de la ciutat. Varen ser construïdes entre 1567 i 1570 i tenen un perímetre de 4,83 km, amb onze baluards en forma de cor i tres portes anomenades de Pafos, Kyrenia i Famagusta. En un principi les murades estaven envoltades per una gran fossa de 12 m de fons i 80 m d'ample, transformada avui en dia en zones esportives, jardins i espais culturals.

El tram més ben conservat i de més interès és la porta de Famagusta (o Giuliana en honor de l'enginyer venecià Giuliano Savorgnano, que les va construir). La part interior té una gran porta amb una llinda en forma d'arc. El conjunt està disposat per un pas en forma de volta de canó i dues grans sales laterals destinades en un principi a la guàrdia i que avui funcionen com a centres culturals amb gran varietat d'activitats artístiques.

També anarem a veure els banys i la mesquita anomenats d'Omeriye, en honor del califa Omar, i aquesta última construïda sobre un monestir de fra-

Representacion de vaixells al Museu Arqueològic de Nicòsia

Palau Epicopal de Nicosia

res agustins del segle XIV que va estar en ruïna fins el XVII. La nau de l'antiga església en principi estava coberta per voltes de creu i a la seua època era un dels edificis principals de la ciutat. La part superior va ser destruïda durant la invasió turca de 1570 i tornada a fer pels otomans, inclosa la construcció d'un minaret. Avui en dia és utilitzada pels musulmans que viuen a la zona grega.

A continuació ens varen portar a la casa d'Hatzigeorgaki Kornesio, una mostra excel·lent d'arquitectura urbana del període de la dominació turca. Es tracta d'un edifici de dues plantes amb aspecte de mansió medieval. Actualment hi està ubicat el Museu Etnogràfic que exposa material dels períodes bizantí, medieval i otomà. El visitant es pot informar de la història d'aquesta família i del procés de rehabilitació de l'edifici, que va merèixer el premi Europa Nostra a la conservació del patrimoni cultural.

Per acabar les visites, anàrem després a la catedral ortodoxa de Sant Joan, el Teòleg, edifici del segle XVII. Es tracta d'un edifici d'aspecte sobri a l'exterior

però que a l'interior disposa de riques iconografies dels segles XVIII i XIX i també una sèrie sobre la vida de Jesús; també al Museu Bizantí, on s'exposa una magnífica col·lecció d'icones d'entre els segles VIII i XVIII, així com abundants mostres d'art eclesial des del període paleocristià fins al segle XIX procedents de tota l'illa de Xipre. El 1967 algunes de les icones es presentaren a París a l'exposició "Tresors de Xipre" i, gràcies a la publicitat que se'n va fer, després de llargues lluites judicials, va ser possible recuperar-ne altres ben importants que havien quedat a territori ocupat.

Aquella nit, per ser l'última que havíem de passar a Xipre, el sopar va ser un obsequi de l'agència de viatges xipriota i ens convidaren a un restaurant amb música i ball. Hi havia molta gent i alguns de nosaltres acabàrem ballant les cançons i ritmes grecs, dirigits per la nostra guia Marina.

L'endemà, el dotzè del nostre viatge, el dedicàrem íntegrament, no sense alguna petita dificultat, a tornar a la nostra terra.

El grup 1 a la Platja d'Afrodita

El grup 2 al Monesterir de Sant Bernabé

M · A · E · F

MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA

Visita'ns a les nostres pàgines web:

<https://maef.eu/>

<https://amicsmaef.org/>

Tour Virtual Hipogeos de la Mula/Visita Virtual Hipogeus de la Mula:

<https://maef.eu/tour-virtual-hipogeos-de-la-mula/>

Tour Virtual Museo Monográfico Puig des Molins/Visita Virtual Museu Monogràfic Puig des Molins:

<https://maef.eu/tour-virtual-museo-monografico-puig-des-molins/>

Tour Virtual noroeste Necròpolis/Visita Virtual nord-est Necròpolis:

<https://maef.eu/tour-virtual-museo-monografico-puig-des-molins-2-2-2/>

O a les nostres xarxes socials:

<https://www.facebook.com/museuarqueologicivissaiformentera/>

https://www.instagram.com/maef_museu/

<https://twitter.com/MAEFmuseu>

Askos zoomòrfics de la necròpolis del Puig des Molins/Askos zoomòrfics de la necròpolis del Puig des Molins

**NECRÒPOLIS DEL
PUIG DES MOLINS**
Via Romana, 31

HORARI: De dimarts a dijous de 9 h a 15 h. Divendres de 9 h a 15 h i de 17 h a 20 h. Dissabte de 9 h a 14 h. Diumenge de 10 h a 14 h. Dilluns i festius tancat.

HORARIO: De martes a jueves de 9 hrs. a 15 hrs. Viernes de 9 hrs. a 15 hrs. y de 17 hrs. a 20 hrs. Sábado de 9 hrs. a 14 hrs. Domingo de 10 hrs. a 14 hrs. Lunes y festivos cerrado.

TIMETABLE: Tuesday to Thursday from 9 am. to 15 pm. Friday from 9 am. to 15 pm. and 17 pm. to 20 pm. Saturday from 9 am. to 14 pm. Sunday from 10 am. to 14 pm. Closed Mondays and holidays.

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA